शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु ।
श्रीमद्गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ।।

घनदर्पणम्

यन्मायागुणसम्प्रवाहरहितं विज्ञानसारं परं
तद्ब्रह्माहमतीव शान्तमनसा ध्यात्वा सदा निर्मलम् ।
कौमारादिविशेषशास्त्रमनिशं ज्ञात्वा करोम्युत्तमं
व्याख्यानं घनदर्पणस्य विदुषां बोधाय संक्षेपतः ।।

वेदार्थतत्वप्रतिपादिताव्ययब्रह्मैकचित्तं परतत्ववेदिनम् ।
श्रीचाडलक्ष्मीनरसावधानिनं मत्तातमाचार्यमहं नमामि तम् ।।

निगमागमसारज्ञं श्रीमन्निष्ठलवंशजम् ।
रामावधानिनं वन्दे मद्गुरुं लोकपूजितम् ।।

कौमारव्याकरणे सर्वशिक्षासु च लक्षणवत् ।।
घनस्य बहुत्वेन लक्षणाभावात् । सूक्ष्मतः ।।
सूत्रवचनरूपेणोक्तत्वाच्च घनावधानं न वक्तव्यमिति केचिद्वदन्ति ।।
तदसंगतम् ।। कुतः ? ।। कौमारव्याकरणे सर्वशिक्षासु च विलोमलक्षणस्य
कुमारव्यासादिभिरुक्तत्वात् ।। विलोमत्वं नाम ।। जटा माला शिखा रेखा
ध्वजो दण्डो रथो घनः ।। अष्टविकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिरिति
वसिष्ठशिक्षायामुक्तत्वात् ।। अष्टावधानानां विलोमत्वं प्रसिद्धम् ।।
एतेषामष्टावधानानां विलोमनामत्वं कुत्र वर्तत इति चेत् । अनुलोमस्स्व
पाठः स्याद्विलोमस्संधिनिर्मित इति व्यासशिक्षायामेवोक्तत्वात् ।

अष्टावधानानां विलोमनामत्वं प्रसिद्धम् ।। एतेषामष्टावधानानाम् ।
आद्यवधानजटायाः समग्रलक्षणमुक्त्वा एतदेव लक्षणं । घनावधानस्यापि
समग्रमित्यभिप्रायेण कुमारव्यासादयः । एतल्लक्षणग्रन्थेषु क्वचित्
क्वचित्स्थलेषु सूत्रवचनरूपेण घनस्य लक्षणं प्रादर्शयन् ।। घनावधाने
लक्षणस्य षत्वणत्वादिषु संधिषु यथाशास्त्रप्रवर्तकत्वात् घनावधान
मावश्यकमेव । ननु । घनावधानस्य लक्षणं समग्रं चेत् । अस्माभिरूनु ।
एतादृक्षास ऊषुणः । समत ऊषु इत्यादिषु ग्रहणेषु घनसन्धिसमये ऊकारस्य
वकारादेशप्राप्तिः । कुतस्संभवति । कौमारव्याकरणे । इवर्णोकारौ
यवकाराविति सूत्रेण उकारस्यैव वकारादेशप्राप्तिः । किंच । यमिवर्णो
सवर्णोवमुन्नश्येति..न्यचीति व्यासशिक्षा वचनेनापि उदित्यत्र तपरस्
तत्कालस्येति सूत्रेण उकारस्यैव वकारादेशप्राप्तिः । एवं सति । घन
समये ऊषुस्वतोत ऊषु ऊनुन्वस्माभिरस्माभिः । ऊषुणोनस्वेतादृक्षासः
इत्यादिषु घनसन्धिसमये कथम् । ऊकारस्य वकारादेशो भवतीति चेत् ।
तथा न । ह्रस्वस्यानित्यदीर्घं स्यात्तद्वास्याप्युपलक्षणमिति व्यास
शिक्षावचनेनैव ह्रस्व उकारस्य अनित्य ऊकारस्यापि उपलक्षणत्वात् ।
अनित्य ऊकारस्य वकारादेशो भवति । किंच । अनुक्तमन्यतोग्राह्यमिति
न्यायेन शास्त्रान्तरबलेनापि अनित्य ऊकारस्य वकारादेशप्राप्तिरस्ति ।
कुतः । इको यणचीति सूत्रेण इकः स्थाने यणादेशप्राप्तौ सत्यां ऊकारस्य
अच्परे वकारादेशप्राप्तिः । ननु । अनुक्तमन्यतोग्राह्यमिति न्यायः ।
लौकिकशास्त्रेषु प्रसिद्धः प्रातिशाख्यस्य वैदिकत्वात् प्रातिशाख्य
लक्षण विषये न प्रसिद्ध इति चेत् शास्त्राणां वेदत्वात् सर्वशास्त्राणि
वैदिकान्येव । प्रातिशाख्ये तावत् । यथायुक्ताद्विधिस्सा प्रकृतिः
संवृते कण्ठे नादः । क्रियते विवृते श्वासः । मध्ये हकारः । ता वर्ण
प्रकृतयः । स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचऍस्यादुदात्तयोर्वान्यतरो
वोदात्तस्वरितयोस्स विक्रमः । इत्यादिषु सूत्रेषु विधिप्रकृति शब्दयोः
नादश्वासहकारप्रकृतिशब्दानां नीचप्रकृतिशब्दयोश्च अन्योन्यं विषमान्वय

संभवे सति व्याकरणे सर्वनामानि कामचारेण तत्तल्लिङ्गतामुपादधत इति
महाभाष्यवचनेन तेषां शब्दानां अन्योन्यान्वयः संभवतीति कौमारव्याकरण
भाष्यकारैरुक्तत्वात् । किंच ।। सूत्रेष्वदृष्टं यत्किंचित् सूत्रान्तर
बलाद्भवेत् । अनुक्तस्याविरुद्धस्य मतं ग्रहणमन्यत । इति न्याय
पञ्चाशत्कारैरुक्तत्वाच्च । अनुक्तमन्यतोग्राह्यमिति न्यायः ।
अवश्यकमेव । ननु । प्रातिशाख्ये तावत् विलोमलक्षणमस्तीति । पूर्ववत् ।
भवद्भिरुक्तं तल्लक्षणं कुत्र वर्तत इति चेत् आवृत्परः । इतिपरोऽपि ।
अभिभः । एष्ठः । नेपः । विवः । अजीगः । पितः । मातः । एतेषां ग्रहणानां
जटाघनसमये एतेषां सूत्राणां सार्थकत्वात् । एतानि ग्रहणानि । यथा ।
अवृषादितीत्यवृषादवृषादितिश्रुतःश्रुतरित्यवृषादवृषादितिश्रुतः ।
संवत्सरमभिभरभिभस्संवत्सरऐसंवत्सरमभिभस्तंतमभिभस्संवत्सरऐसंवत्सर
मभिभस्तम् । इत्यादीनि । एतेषु ग्रहणेषु एतेषां सूत्राणां
प्रवर्तकत्वात् ।। कौमारव्याकरणे विलोमलक्षणं सुतरामस्ति ।। तस्मात् ।।
सर्वस्यापि लक्षणग्रन्थस्य ।। संहितासन्धिष्विव घनसन्धिष्वपि
प्रवर्तकत्वात् । बहुविद्वज्जनादृतत्वाच्च घनावधानमावश्यकमध्येतव्यमिति
सिद्धान्तः ।। अलमितिप्रसंगेन ।।
अथ घनदर्पणमूलवचनानां मया व्याख्यानं क्रियते ।।
प्रणम्य लम्बोदरमम्बुजाक्षमीशानमार्यां वचसां च देवीम् ।
सतां मुदेऽहं घनदर्पणं तत् कौमारशिक्षाः प्रसमीक्ष्य वक्ष्ये ।।
लम्बमानं उदरं यस्य सः ।। लम्बोदरः । तं गणाधिपतिम् । अम्बुनि जायते
इत्यम्बुजे अम्बुजे इव अक्षिणी यस्य सः अम्बुजाक्षः । तं श्रीमहाविष्णुम्
ईशानं श्रीमहेश्वरं च आर्यां पार्वतीं च वचसां गिरां देवीं सरस्वतीं च
अहं प्रणम्य तत् प्रसिद्धाः कुमारस्येदं कौमारं प्रातिशाख्यं शिक्षाः
व्यासशिक्षादयः कौमारं ताश्शिक्षाः कौमारशिक्षाः । तास्समीक्ष्य
सम्यगालोच्य सतां विदुषां मुदे संतोषाय घनदर्पणं नाम ग्रन्थं वक्ष्ये ।
वचनम् । अधीत्य संहितापूर्वं पदक्रमजटाघनान् । शिक्षादिशास्त्राध्ययनं

कुर्यात्कौमारसंयुतम् ।। पूर्वं प्रथमं गुरूपदिष्टां संहिताम्
अधीत्यानन्तरं पदं च क्रमश्च जटा च घनश्च पदक्रमजटाघनाः तान् ।
अधीत्यनन्तरं कौमारेण संयुतम् । शिक्षादिशास्त्राध्ययनं शिक्षाः । आदयो
यस्य तत् शिक्षादि, शिक्षादि च तत् शास्त्रं च शिक्षादिशास्त्रं शिक्षा
नाम व्यासशिक्षादयः । शास्त्रं नाम कुमारव्याकरणम् एतेषाम् अध्ययनं
कुर्यात् ।। पदानां सन्धिरुच्छ्वासे संहितानवसानगा । अनुलोमविलोमाभ्यां
सा द्विधा पदमन्तगम् ।। उच्छ्वासे एकप्राणे एकोच्छ्वासे पदानां क्रमेण
अवसानं गच्छतीत्यवसानगा न अवसानगा अनवसानगा या संधिः । उच्यते ।
सांहितेति विज्ञेया । सैव अनुलोमविलोमाभ्यां द्विधा । अनुलोमसऐहिता ।
आर्षसऐहिता । विलोमसऐहिता । पौरुषसऐहिता । आर्षसऐहिता । यथा ।
नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमः । पौरुषसऐहिता यथा ।
उपोपोदिदुपोपोपोपेन्नु न्विदुपोपोपोपेन्नु । मिमीतेयातयाम्नियायात
याम्नियायातयाम्नियायातयाम्नियामिमीतेमिमीतेयातयाम्नियायातयाम्नियैवैवा
यातयाम्नियायातयाम्नियामिमीतेमिमीतेयातयाम्नियायातयाम्नियैव ।
वचनम् । वर्णाक्षरस्वराङ्गानां सन्धयस्तु यथाक्रमात् । पृथक्पृथगनु
प्रोक्ताश्चतस्रः संहिताः स्मृताः ।। वर्णाश्च अक्षराणि स्वराश्च
अङ्गानि च वर्णाक्षरस्वराङ्गानि तेषां यथाक्रमात् पृथक्पृथक्
द्वयोर्द्वयोः सन्धिः संहितेत्यर्थः । द्वयोर्वर्णयोः सन्धिः । वर्ण
संहिता । द्वयोरक्षरयोः सन्धिः । अक्षर सऐहिता । द्वयोस्स्वरयोः
सन्धिः । स्वरसंहिता । द्वयोरङ्गयोः सन्धिः । अङ्गसंहिता । एवं
प्रकारेण अनुलक्षणविधिमनुसृत्य याश्चतस्रः सन्धयः प्रोक्ताः तास्संहिताः
वर्णाक्षरस्वराङ्गसंहिता इति स्मृताः । यथा वर्णसंहिता । यज्ञस्य
घोषदसीत्यत्र स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जनपरमिति सूत्रेण
जकारस्य स्वरपूर्वत्वे सति द्वित्वप्राप्तिः । सवर्णसवर्गीयपर इति
सूत्रेण तस्य जकारस्य सवर्गीय ञकारे परे सति द्वित्वनिषेधप्राप्तिः ।
पुनः । नानुत्तम उत्तमपर इति सूत्रेण तस्य जकारस्य उत्तमसवर्गीय

परत्वात् । पुनः । द्वित्वप्राप्तिर्भवति । एवं वर्णसंहिता भवति ।
अक्षरसंहिता यथा । धा असि स्वधा असीत्यत्र जटायां घने वा असि स्वधा
स्वधास्यसि स्वधेत्यत्र दीर्घऐ समानाक्षरे सवर्णपर इति सूत्रेण
सवर्णदीर्घप्राप्ते सति । न धामापासीति सूत्रेण तस्य सवर्णदीर्घस्य
निषेधप्राप्तिः । पुनः । अमिनन्तार्ष इति सूत्रेण आर्षग्रहणसामर्थ्यात्
जटाघन सन्धिषु सवर्णदीर्घप्राप्तिर्भवत्येव एवं अक्षरसंहिता ।
स्वरसंहिता यथा ऊहतिदिक्षुदिक्षूहत्यूहति दिक्ष्वित्यत्र जटाघनलन्धि
समये । ऊभावे चेति सूत्रेण यत्र ऊभावः तत्र स्वरितप्राप्तिः ।
लक्ष्यते । तथा सति । ऊभावेत्यत्र उकारश्च उकारश्च उकारौ तयोर्भावः
ऊभाव इति विग्रहेण दिक्षूहतीत्यत्र ऊभावत्वं नास्ति । किंच । उच्चोत्वां
नीच उत्वे स्यात्प्रश्लिष्ट सन्धितो यम इति वचनेन नीचउत्व इत्यत्र
स्वरस्य कारतोत्तर इति वचनेनापि च तपरस्तत्कालस्येति सूत्रेण च
उकारस्यैव तस्मात् । दिक्षूहतीत्यत्र उदात्तमुदात्तवतीति सूत्रेण
उदात्त एव भवतीत्यर्थः । न तु स्वरितः । एवं स्वरसंहिता ।
अङ्ग सऐहिता यथा । ऋतावरीरूर्मिणीरूर्मिणीर्ऋतावरीर्ऋतावरीरूर्मिणी
रित्यत्र ऋकारपरभूते च रेफः पूर्वाङ्गता भवेदिति वचनेन ऋकारे परे सति
रेफस्य पूर्वाङ्गत्वे प्राप्ते सति पराङ्गं प्रचयाद्भक्तिः प्रचये
त्वृपरे च र इति वचनेन रेफस्य प्रचय ऋकार परत्वात् रेफस्य पराङ्ग
प्राप्तिर्भवति एवं अङ्गसऐहिता प्रकरणम् एवं प्रकारेण चतस्रस्संहिताः
स्मृताः । पदवत्संहिता यत्र न कार्यं सांहितं भवेत् । संहिता प्रकृति
र्ज्ञेया सप्तैतास्संहितास्स्मृताः । यत्र यस्मिन् वेदभागे सांहितं
संहितासंबन्धलक्षणं न कृतं भवेत् पदमिव भवति सा प्रकृतिसंहितेति ज्ञेया ।
यथा । ज्या इयऐ समने पारयन्ती । असि स्वधा स्वधास्यसि स्वधा अस्यसि
स्वधास्यसि स्वधा असि । ननु । असि स्वधा स्वधासीत्यत्र घनसमये प्रकृति
संहिताकार्यं कथं न भवतीति चेत् प्रातिशाख्ये आर्षग्रहणसामर्थ्यात् ।
आर्षसन्धिषु । प्रकृतिसंहितालक्षणं प्रवर्तते । नतु । पौरुषसन्धिषु ।

ननु । घने द्वादश सन्धय इति वचनेन सर्वे घनसन्धयः । पौरुषाः । आर्ष
सन्धयः कुत्र वर्तन्त इति चेत् । घनसन्धिषु आर्षपौरुषभेदलक्षणं
उत्तरत्र वर्तते । किंच । वचन सूत्रयो स्सामान्य विशेष विचक्षणे ।
शिक्षा च प्रातिशाख्यं च विरुद्धे भवतो यदि । शिक्षा स्याद्दुर्बलात्रैव
सिंहस्येव मृगी यथेति न्यायेन अमिनन्तार्ष इति सूत्रप्राबल्यात् ।
विलङ्घनं च नपरं तपरं स्वरं अवर्ण्यनिङ्ग्यमिङ्ग्यमष्टलक्षणमीरितम्
इति वचनोक्तलक्षण प्रयुक्तं सुप्तिङन्तादिभेदेन व्याकरण प्रसिद्ध
सुबन्त तिङन्तादि भेदेन क्रमेण पदानुक्रमेण यत् । अधीतं तत् ।
अध्यायपदमित्यर्थः । यथा । इन्द्रः । वृत्राय । वज्रम् । प्रेति ।
अहरत् । उच्चार्य संहितावद्द्वे पदे प्रोक्त्वोत्तरं पुनः । संदध्या
दुत्तरेणैव क्रमोऽर्धान्तं समापयेत् । द्वे पदे संहितावदुच्चार्य ।
तत्र द्वयोः पदयोः उत्तरं द्वितीयपदं पुनरुक्त्वोत्रपदेनैव संदध्यात् ।
सः । अध्यायक्रम इत्यर्थः । यथा । देवा वै । वै देवयजनम् । देवयजन
मध्यवसाय । देवयजनमिति देव-यजनम् । अर्धर्चस्य अन्तं समाप्तिं
कुर्यात् ।। यथा आपो ह । ह यत् । यत्प्रजापते ।। प्रजापत इति प्रजा-
पते ।। एवम् अनुवाकादीनामप्युपलक्षणम् ।। किंच इङ्ग्यपदमध्ये विरामः ।
कथं प्राप्तिः । इङ्ग्यपदावसाने स्यादिति शब्दस्त्वसांहिते । तन्मध्ये
तु विवृत्तित्वं भाष्यकारैः प्रचोदितमिति । सर्वसम्मतशिक्षाया
मुक्तत्वात् । इङ्ग्यपदमध्ये विवृत्तित्वं नित्यम् । पदद्वयं
क्रमादुक्त्वा द्वितीयं प्रथमं पुनः । पुनश्च क्रमवद्ब्रूयात्सन्धिः
सा च जटा स्मृता । पदद्वयं क्रमात् । पदानुक्रमात् । सन्धितः उक्त्वा
अनन्तरं पुनः तद्द्वयोः द्वितीयं द्वितीयपदं च पुनः प्रथमं च उक्त्वा
ततः क्रमवद्ब्रूयाच्चेत् सा जटा स्मृता यथा । इहेहैषामेषामिहेहेहे
हैषाम् ।। व ।। अर्धर्चस्यादितो ब्रूयात्कामादन्ताद्विपर्ययात् ।
आदिं चान्तनयेदेवं क्रममालेति चोच्यते । अर्धर्चस्यादितः क्रमात् ।
अनुक्रमेण क्रमं ब्रूयात् । तदन्ततः । विपर्ययात् । विलोमतः क्रमं

ब्रूयात् । पुनः मध्यतः विलोमेन आदिं अर्धर्चादिं च मध्यतः । अनुलोमेन
तदन्तं च प्रापयेत् सा क्रममालेत्युच्यते । यथा ।। युञ्जानः प्रथमम् ।
धियस्सविता । प्रथमं मनः । सविता तत्वाय तत्वाय सविता । मनः प्रथमम् ।
सविता धियः । धिय इति धियः । प्रथमं युञ्जानः । एवं सर्वत्र वक्तव्या ।।
पदोत्तरां जटामेव शिखेत्याहुर्महर्षयः । प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञै
र्मुनिभिर्या जटोच्यते । सन्धितस्सा पदोर्ध्वा चेच्छिखा सम्यगुदीरिता ।
प्रातिशाख्यं आदिर्येषां तानि प्रातिशाख्यादीनि ।। प्रातिशाख्यादीनि
च तानि शास्त्राणि च प्रातिशाख्यादिशास्त्राणि तानि जानन्तीति
प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञाः तैर्मुनिभिर्या जटा उच्यते ।
आदितः । अनेकानि पदानि प्रोक्त्वा पृथक् पृथक् । प्रत्येकं प्रत्येकं
विलोमेन क्रमं जटां घनं वा वदेद्यदि सा रेखा प्रकीर्तिता । यथा ।
इन्द्रो वृत्राय । वृत्रायेन्द्रः । इन्द्रो वृत्राय । वृत्राय वज्रम् ।
वज्रं वृत्राय । वृत्रायेन्द्रः । इन्द्रो वृत्राय । वृत्राय वज्रम् ।
वज्रंप्र । प्रवज्रम् । वज्रं वृत्राय । वृत्रायेन्द्रः । इन्द्रो
वृत्राय । वृत्राय वज्रम् । वज्रंप्र । एवं अर्धर्चान्तं समाप्तिं
कुर्यात् ।। आदितः क्रमवद्ब्रूयादन्ततोऽपि विपर्ययात् । अर्धर्चस्यैव
युक्तो यो मुनिभिर्ध्वज ईरितः । अर्धर्चस्यादितः क्रमात् । अनुक्रमेण
क्रमादीन् ब्रूयात् । तस्य अन्ततः । विपर्ययात् । विलोमेनच ब्रूयात् ।
एवं प्रकारेण यः । ग्रन्थः । उक्तः । सः । मुनिभिः । ध्वजावधान
मितीरितम् । यथा । उभावाम् । वामिन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी आहुवध्यै ।
एवम् अन्तं नयेत् । विलोमेन यथा मादयध्यै सह । सह राधसः । राधस उभा ।
उभाहुवध्यै । आहुवध्या इन्द्राग्नी । इन्द्राग्नी वाम् । वामुभा ।
एवं वदेत् ।। व ।। क्रममुक्त्वा क्रमेणैव विलोमात्सन्धितो वदेत् ।
अर्धर्चस्यैवमुक्तो यः क्रमदण्ड इतीरितः । अर्धर्चस्य आदितः अनुक्रमेण
क्रममुक्त्वा तं विलोमे संहितावत् उक्त्वा एवम् अनेनक क्रमान्
अनुक्रमेण उक्त्वा पृथक् पृथक् । प्रतिक्रमान्तात् । पूर्वोक्तक्रमान्

विलोमेन सन्धितः । संहितावत् वदेत् । एवं यः ग्रन्थः उक्तः सः क्रमदण्ड
इतीरितः । यथा । देवा मनुष्याः । मनुष्या देवाः । देवा मनुष्याः ।
मनुष्याः पितरः । पितरो मनुष्या देवाः । देवा मनुष्याः । मनुष्याः
पितरः । पितरस्ते । ते पितरो मनुष्या देवाः ।। व ।। समारभ्यादितोऽ
र्धर्चान्पृथक्पृथक्क्रमं वदेत् । तेषामनुक्रमादन्तं नयेदेवं रथः
स्मृतः । आदितः अर्धर्चान् आरभ्य पृथक्पृथक् । प्रतिमंत्रस्य
आनुपूर्व्येण क्रमाध्यायादिकं वाक्यग्रन्थं वा वदेत् । तेषामर्धर्चाना
मानुपूर्व्येण एवं पृथक्पृथक् क्रमादिकं वाक्यग्रन्थं वा उक्त्वा
चतुर्णाम् अर्धर्चानाम् अन्तं नयेच्चेत् .. (तत्) रथावधानमिति
स्मृतम् । यथा । सावित्राणि जुहोति । विष्णुमुखा वै । उत्सन्नयज्ञो वै ।
देवासुरास्संयत्ताः । जुहोति प्रसूत्यै । वै देवाः । वा एषः । संयत्ता
आसन् । एवमेव समाप्तिं कुर्यात् । वाक्यग्रन्थो यथा । ब्रह्म सन्धत्तं
तन्मे जिन्वतम् । उद्धन्यमानमस्या अमेध्यम् । देवासुरास्संयत्ता आसन् ।
उभये वा एते प्रजापतेरध्यसृज्यन्त । क्षत्रऐ सन्धत्तं तन्मे जिन्वतम् ।
अपपाप्मानं यजमानस्य हन्तु । ते देवा विजयमुपयन्तः । देवाश्चासुराश्च ।
एवं रथावधानम् ।। व ।। जटामुच्चार्य विधिवत्तृतीयं संहितेव हि ।
विलोमेनानुलोमेन वदेच्चेत्स घनस्स्मृतः । विधिवत् । यथाशास्त्रेण
द्वयोः पदयोः । जटामुक्त्वा तदुत्तरं तृतीयं पदं संहितावदुक्त्वा ततः
विलोमेन अनुलोमेन च पदत्रयं वदेच्चेत् । सः घनः स्मृतः । यथा ।
आहेहेहाहाहेहगतिर्गतिरिहाहाहेहगतिः । तयातयातयेहीह्यातयातयेहि ।
एहीह्येह्येह्येह्या । इह्येहीह्यारोहरोहेहीह्यारोह ।। व ।।
द्विपदोऽष्टादशपदः पदैष्षोडशभिर्युतः । त्रयोदशपदश्चेति चतुर्धा घन
ईरितः । द्वि पद घनः । अष्टादश पद घनः । षोडश पद घनः । त्रयोदश पद घनः ।
एवं प्रकारेण तैत्तिरीयग्रन्थे चतुर्धा घनः प्रोक्तः । घनस्य
चातुर्विध्यम् उत्तरत्र वचनरूपेण स्पष्टीकृतम् ।। व ।। यत्र द्वयोश्च
पदयोः समानस्वरवर्णयोः । तृतीयेन घनो न स्यात् क्रमवत् द्विपदो घनः ।

यत्र द्वयोः समानस्वरवर्णयोः । पदयोस्सतोः तत्र उत्तरेण तृतीयेन पदेन
घनो न स्यात् । तस्मात् । क्रमवत् द्विपदघनः । इत्यर्थः । नमो नमः ।
भेषजं भेषजम् । सुवस्सुवः । देवो देवः । गायत्री गायत्री । संवत्सर
स्संवत्सरः । समानस्वरवर्णपदयोरिति किम् । तरतितरतितरतितरतितरतितरति
ब्रह्महत्यांब्रह्महत्यांतरतितरतितरतितरतिब्रह्महत्याम् । असूर्ता
सूर्तासूर्तासूर्तासूर्तासूर्तारजसोरजसस्सूर्तासूर्तासूर्तासूर्तारजसः ।
तेतेतेतेतेतेवाचंवाचंतेतेतेतेवाचम् । उपशयउपशयउपशयउपशयउपशयउपशये
भ्रातृव्यापनुत्त्यैभ्रातृव्यापनुत्त्याउपशयउपशयउपशयउपशयेभ्रातृव्यापनुत्त्यै ।
अग्नीदग्नीनग्नीनग्नीददग्नीन्विव्यग्नीनग्नीदग्नीन्वि । मामामामामामा
मामामामामामामा । मामामामामामाहिऐसीर्हिऐसीर्मामामामाहिऐसीः ।
ननु त्रयाणां पदानां चतुर्णामपि वा घनप्रसिद्धिः । अत्र तु द्वयोः पदयोः
कथमुच्यते ।। सत्यम् । अत्र जटाकाले पञ्चसन्ध्यभावेऽपि यथा एकसन्धिरेव
जटा भवति । तथैव क्रमजटावद्घन इत्यर्थः ।।
व ।। त्रिक्रमस्य जटामुक्त्वा चतुर्थं सन्धितो भवेत् ।। विलोमेनानुलोमेन
चाष्टादशपदो घनः । प्रथमं त्रिक्रमस्य विधिवत् । जटा उक्त्वा ततः
चतुर्थं चतुर्थपदं तेन सह संहितावदुक्त्वा तत्पदं चतुष्टयम् । विलोमेन
अनुलोमेन च वदेच्चेत् । सः ।। अष्टादशपदघन इत्यर्थः । यथा ।
अर्यमायातियात्यर्यमार्यमायातिवृषभोवृषभोयात्यार्यमार्यमायातिवृषभः ।।
व ।। तत्त्रिक्रमे पूर्वपदेन युक्ते द्वयं जटावत्क्रमवत्तु शेषम् ।
उक्त्वा विलोमादनुलोमतश्चेद्वदेत्पुनःषोडशभिः पदैः स्यात् ।। घनसमये
त्रिक्रमेषु पूर्वपदेन सन्धौ सत्याम् । त्रिक्रमे आदिपदं पूर्वपदेन
सह जटावत् उक्त्वा शेषं पदद्वयं क्रमवदुक्त्वा तत्पदचतुष्टयं विलोमेन
अनुलोमेन च वदेच्चेत् । सः । षोडशपदघन इत्यर्थः । यथा ।। तंपूषापूषा
तंतंपूषाधत्ताधत्तापूषातंतंपूषाधत्त ।। सदक्षिणादक्षिणाससदक्षिणावर्त
तावर्ततादक्षिणाससदक्षिणावर्तत । त्रयोदशपदघननिमित्तवचनस्य पूर्वमेव
व्याख्यानं कृतम् । तस्मादेवं सर्वत्र घनश्चतुर्विधः अध्येतव्यः ।

त्रयोदशपदघने आर्षपौरुषसन्धिविचक्षणं करोति ।। प्रथमः पञ्चमः षष्ठो
द्वादशैकादशौ तथा । सांहिताः सन्धयः प्रोक्ता इतरे पौरुषा घने ।।
प्रथमः पञ्चमः षष्ठः द्वादशः एकादशः । एते सन्धयः । संहितायां भवाः
सांहिताः । सन्धयः भवन्ति । द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । सप्तमः ।
अष्टमः । नवमः । दशमः । एते सन्धयः । पौरुषा भवन्तीत्यर्थः ।। यथा ।।
मर्त्येष्वामर्त्येषुमर्त्येष्वेतीत्यामर्त्येषुमर्त्येष्वेति । अत्र यथा ।।
मर्त्येष्वा । आ । आमर्त्येषु ।। मर्त्येषुमर्त्येषु । मर्त्येष्वा ।। एति ।
इतीति । इत्या । आमर्त्येषु । मर्त्येषुमर्त्येषु ।। मर्त्येष्वा । एति ।।
ननु द्वितीयचतुर्थसप्तमदशमानां विलोमेनोच्चारणाभावे सति कथं सांहिताः
सन्धयो न भवन्ति । तथा न । किंतु । आर्षवदुच्चारणाभावात् । एतेषाम्
आर्षत्वं नास्ति । पौरुषत्वसिद्धिर्भवति ।। व ।। प्रग्रहत्वं जटायां
स्याद्यस्य तस्य घनेऽपि च । अन्यस्वरपरोऽप्येवं सन्धिकार्यं न
युज्यते । जटायां यस्य स्वरस्य प्रग्रहत्वं घनेऽपि च ।। तस्य
स्वरस्यैव प्रग्रहत्वं स्यात् ।। घनसन्धिषु अन्यस्वरपरोऽपि सन्धिकार्यं
नास्तीत्यर्थः ।। यथा ।। एतेपदेपदेएतेएतेपदेअथोअथोपदेएतेएतेपदेअथो ।
तथोएवैवतथोतथोएवोत्तरेउत्तरेएवतथोतथोएवोत्तरे ।। व ।। पदानां ह्रस्व
भाजां तु घनसन्धिषु ह्रस्वता । दीर्घत्वमनुलोमे स्यात्सर्वतः सन्धितो
भवेत् ।। पदविभागे ह्रस्वभाजां पदानां घनसन्धिषु ह्रस्वत्वं
भवेदित्यर्थः ।। तेषां अनुलोमसन्धिषु दीर्घत्वं प्राप्तम् । यथा ।।
बोधाससबोधबोधासबोधिबोधिसबोधबोधासबोधि ।। रिपवोननरिपवोरिपवोनाहहनरिपवो
रिपवोनाह ।। अथ ।। पुनरुक्तवचनानां व्याख्यानं करोति ।। व ।।
उक्त पुनः पञ्चपदं च वाक्यमित्युत्तरं वापि तथैव सर्वतः । ज्ञेयं बुधैः
पूर्ववदन्ययुक्तं तत्रस्थलक्ष्यं न तु पूर्ववद्भवेत् ।। पञ्च पदानि
यस्मिन् तत् पञ्चपदम् ।। वाक्यं स्थलान्तरे पुनरुक्तं चेत् ।। तत्र
लोपालोप विषय कार्यभाक्पदं सर्वत्र पूर्ववद्भवतीति बुधैः ज्ञेयम् ।।
इतिशब्द उत्तरं यस्य तत् ।। इत्युत्तरं वाक्यं वा पुनरुक्तं चेत् ।।

पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ।। तत्पुनरुक्तवाक्यस्थलक्ष्यं अन्यवाक्यस्थपदेन
युक्तं चेत् ।। पूर्ववत् न भवतीत्यर्थः ।। द्रप्सश्चित्रं सप्त तेपः
पुनश्चेन्नाकं विष्णो रक्ष देवस्य गोमान् । अग्ने त्वं न स्यादयं नः
परित्वावो मा यज्ञं त्वस्य लोपः सहस्व ।। द्रप्सश्चस्कन्द । चित्रं
देवानामुदगात् । सप्त ते अग्ने समिधः । अपो अन्वचारिषम् ।। पुनरूर्जा
निवर्तस्व ।। नाकं गृह्णानास्सुकृतस्य लोके ।। विष्णोः क्रमोऽस्यरा
तीयतः ।। रक्षा माकिर्नो अघशऐस ईशत ।। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ
श्विनोः ।। गोमाऐ अग्नेऽविमाऐ अश्वी ।। अग्ने त्वं नो अन्तमः ।।
अयन्नो अग्निर्वरिवः कृणोतु ।। परि त्वाग्ने पुरं वयम् ।। आ वोर्वाची
सुमतिर्ववृत्यात् ।। मा यज्ञऐ हिऐसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ ।।
सहस्वारातीस्सहस्वारातीयतः ।। एतेषु वाक्येषु अलोपस्थलेषु पुनरुक्तेषु
सत्सु एष्वकारः ।। एकार ओकारपूर्वो वा लुप्यते ।। यथा ।। द्रप्सश्च
स्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः ।। तृतीयं योनिमनु
सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा इति तृतीयकाण्डे प्रथमप्रश्ने
लोपस्थले उक्तः ।। पुनश्चतुर्थकाण्डे द्वितीयप्रश्ने अलोपस्थले उक्तः ।।
अत्रापि लोपकार्यं भवति ।। किं च ।। एतेषु पुनरुक्तवाक्येषु घनाध्ययन
कालेऽपि लोपालोपकार्यं पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ।। यथा ।। गोमाऐ अग्नेग्ने
गोमान्गोमाऐ अग्नेविमाऐ अविमाऐ अग्ने गोमान्गोमाऐ अग्नेविमान् ।।
व ।। यास्ते येन प्राणमग्ने पवस्व द्यौस्ते रक्षा चायुरग्ने नयैव ।।
दध्यस्मिंश्चापिजश्च त्वमग्ने नैक्यश्चाकारोऽपि यः प्राणतः स्यात् ।।
एतेषु वाक्येषु लोपविषयस्थलेषु पुनरुक्तेषु सत्सु एकार ओकारपूर्वो वा
अकारः अनैक्यः न लुप्यते ।। यथा ।। यास्ते अग्ने सूर्ये रुचः ।।
येनाग्ने सर्ववेदसम् ।। प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि ।। अग्ने पवस्व
स्वपा अस्मे ।। द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थम् ।। द्यौस्ते पृष्ठं
पृथिवी सधस्थमिति वाक्यं चतुर्थकाण्डे अलोपस्थले उक्तम् ।। पुनः
पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रश्ने लोपस्थले पुनरुक्तं भवति ।। तत्र कथं पुनरुक्त

सिद्धिः स्यात् ।। तथा न ।। पूर्वत्र उक्तवाक्यं उत्तरत्र ग्रन्थे
मन्त्रे ब्राह्मणे वा पुनः पुनरुक्तं चेत् ।। तस्यापि पुनरुक्त-
सिद्धिरस्ति ।। किं च ।। सप्त ते अग्ने समिधः ।। प्राणं मे पाह्यपानं
मे पाहि ।। अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चस्सुवीर्यम् ।। त्वमग्ने
व्रतपा असि देवः ।। द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यत्रापि पुन
रुक्तसिद्धिर्भवति ।। रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि ।। आयुर्यज्ञेन
कल्पतां प्राणः ।। अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् ।। दधिक्राव्णो
अकारिषम् ।। अस्मिन्थ्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् ।। वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च
क्रतुश्च ।। त्वमग्ने व्रतपा असि ।। यः प्राणतो निमिषतः ।। व ।।
आयुर्वर्चस्सन्त्वमग्ने तनूपा ज्योतिष्मन्तं मानुषीभ्यो विधेम ।।
त्वामारण्यं पावकोऽग्रे जनिष्वागत्याथर्वा सीद चाग्निं त्वलोपम् ।।
एतेषु वाक्येषु लोपविषयस्थलेऽपि पुनरुक्तेषु सत्सु अकारः न लुप्यते ।।
यथा ।। आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्याह ।। वर्चोदा अग्नेऽसि
वर्चो मे देहीत्याह ।। संत्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथा इत्याह ।।
तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहीत्याह ।। ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने
सुप्रतीकमित्याह ।। मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्याह ।। विधेम ते परमे
जन्मन्नग्न इति ।। त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह ।। आरण्यमनु ते दिशामी
त्याह ।। पावको अस्मभ्यऐ शिवो भवेत्याह ।। अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो
अस्थादित्याह ।। जनिष्वा हि जेन्यो अग्रे अह्नामित्याह ।। आगत्य
वाज्यध्वन आक्रम्य वाजिन्पृथिवीमित्याह ।। ननु ।। आगत्य वाज्यध्वन
इत्यत्र ब्राह्मणे मन्त्रलोपे सति एष मन्त्रः मन्त्रान्तरवाक्येन
ब्राह्मणे सति कथं पुनरुक्तसिद्धिः ।। तथा न ।। तयोः मन्त्रद्वयोः
क्रतुप्रयोगे एकक्रियानिर्दिष्टत्वात् ।। मन्त्रद्वयस्य एकं ब्राह्मण
वाक्यमुक्तं तस्मात् एतद्ब्राह्मणवाक्यस्य पुनरुक्तसिद्धिर्भवति ।।
अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न इत्याह ।। सीद त्वं मातुरस्या उपस्थ
इति ।। अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्याह ।। व ।। ता अस्याश्मऍ

स्ते सुवर्यं प्रमातृ प्रेद्धो यक्षत्त्वमग्ने समास्त्वा ।। मा द्यावा
चायं स जातो निषीदन्नः प्रेदग्ने त्वमग्ने त्वलोपः ।। एतेषु वाक्येषु
लोपविषयस्थलेऽपि पुनरुक्तेषु सत्सु अस्य अकारस्य अलोप एव स्यात् ।।
यथा ।। ता अस्य सूददोहस इत्याह ।। अश्मएँस्ते क्षुदमुं ते शुगृच्छतु
यं द्विष्म इत्याह ।। सुवर्यन्तो नापेक्षन्त इत्याह ।। प्र मातृभ्यो
अधि कनिक्रदद्गा इत्याह ।। प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्ब
रीम् ।। यक्षदग्निर्देवो देवाऐ आ च वक्षदित्याह ।। त्वमग्ने सूर्य
वर्चा असीत्याह ।। समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्त्वित्याह ।। माद्यावा
पृथिवी अभिशूशुचो मान्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्याह ।। अयऐ सो अग्निरिति
विश्वामित्रस्य ।। स जातो गर्भो असि रोदस्योरित्याह ।। निषीदन्नो अप
दुर्मतिऐ हनदित्याह ।। प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहीत्याह ।। त्वमग्ने
व्रतपा असीत्याह ।। व ।। उख्येऽङ्गिर इति क्रम्याध्वनोर्परति पावकः ।।
भवत्यग्रेग्न इत्यादिष्वकारो लोप उच्यते ।। एतेषु पुनरुक्तगतपदेषु
अन्यपदयुक्तेषु सत्सु अकारस्स्यात् ।। उख्ये यथा ।। मानुषीभ्यस्त्व
मङ्गिर इत्याहेत्यत्र ।। अङ्गिर इतीत्यङ्गिरोङ्गिर इत्याहाहेत्यङ्गिरो
ङ्गिर इत्याह ।। अध्वन आक्रम्याक्रम्याध्वनोध्वन आक्रम्य वाजिन्
वाजिन्नाक्रम्याध्वनोध्वन आक्रम्य वाजिन् ।। अर्पयति पावकः पावकोर्पयत्य
र्पयति पावको अस्मभ्यमस्मभ्यं पावकोर्पयत्यर्पयति पावको अस्मभ्यम् ।।
भवत्यग्रेग्रे भवति भवत्यग्रे बृहन्बृहन्नग्रे भवति भवत्यग्रे बृहन् ।।
अग्न इतीत्यग्नेग्नइति वैकङ्कतींवैकङ्कतीमित्यग्नेग्न इति वैकङ्कतीम् ।।
व ।। उदात्त तुनु पूर्वो वश्चादौ लोपो भवेत्सदा ।। तुश्च नुश्च तुनू
उदात्तौ तुनुपूर्वौ यस्मात् सः तथोक्तः ।। उदात्ततुनुपूर्वः ।। चादौ
चादिगणे वः वकारो लुप्यते ।। यथा ।। तेतुतुतेतेत्वाववावतुतेतेत्वाव ।।
इन्नुन्विदिन्वैवैन्विदिन्वै ।। चादाविति किम् ।। विदुषोनुनुविदुषो
विदुषोनुयज्ञंयज्ञंनुविदुषोविदुषोनुयज्ञम् ।। वरुणस्तु तुवरुणोवरुण
स्त्वेनमेनंवरुणोवरुणस्त्वेनम् ।। व ।। ऊकारस्याप्यनित्यस्य वकारादेश

ईरितः ।। ह्रस्वोपलक्षणन्यायाद्घनसन्धिषु सर्वतः ।। अनित्यदीर्घस्य
ऊकारस्य ह्रस्वोपलक्षणत्वात् ।। तस्य ऊकारस्य सर्वत्र घनसन्धिषु
वकारादेशः स्यात् ।। यथा ।। अस्माभिरुवुवस्माभिरस्माभिरूनुन्वस्माभि
रस्माभिरूनु ।। एतादृक्षासउवुवेतादृक्षासएतादृक्षासऊषुणोनस्वेतादृक्षास
एतादृक्षासऊषुणः ।। समतोतस्सऐसमतउवुवतस्सऐसमतउ ।। व ।। न सकार
षत्वमेति महि सृज्यध्वमत्र वै ।। ऋकाररेफवत्सूत्रं बलवत्तरमुच्यते ।।
महि सृज्यध्वमित्यत्र सकारः षत्वं न प्राप्नोति ।। ऋकारश्च रेफश्च
ऋकाररेफौ ।। तावस्मिन्स्त इत्यृकाररेफवत् ।। तस्मिन् ऋकाररेफवतीत्ये
तत्सूत्रं महि सृज्यध्वमित्यत्र अत्यन्तं बलमित्युच्यते ।। यथा ।।
सृज्यध्वंमहिमहिसृज्यध्वऐसृज्यध्वंमहिवर्चोवर्चोमहिसृज्यध्वऐसृज्यध्वं
महिवर्चः ।। ननु महि सृज्यध्वमित्यत्र ।। महिद्यविपद्यवग्रहपूर्व इति
षत्वप्राप्तिः ।। ऋकाररेफवतीति तस्य निषेधः ।। एतत्सूत्रद्वये प्राप्ते
सति ।। सामान्योक्तस्तु सर्वत्र विशेषो नैव दृश्यते ।। तयोरेकत्र
चाल्पस्थे विशेषो बलवान्स्मृत इति न्यायेन ग्रहणप्राबल्यात् ।। कथं
षत्वप्राप्तिर्नास्ति ।। तथा न ।। यत्र स्यान्महि सृज्यध्वं तत्र
षत्वं न पौरुषे । ऋवतः प्रतिषेधाच्च महि सप्त च दर्शनादिति न्याय
पञ्चाशद्वचनाच्च ।। अत्र षत्वनिषेधो भवतीत्यर्थः ।। व ।। विलोमेषु
तृतीयोनश्चान्नमन्येन्य उच्चकः ।। नोणं नाप्नोति प्रकृतावाप्नोत्येव
तृतीयनः ।। विलोमेषु तृतीयो नकारः ।। अन्नमित्यत्र नकारः । अन्ये
इत्यत्र न्यः उदात्तश्चेत् ।। तत्र नकारः णत्वं न प्राप्नोति ।। किं
तु ।। प्रकृतौ संहितायां तृतीयनकारो णत्वमाप्नोतीत्यर्थः ।। यथा ।।
निशितायान्निर्णिर्निशितायान्निशितायान्निर्वपेद्वपेन्निर्णिशिताया
न्निशितायान्निर्वपेत् ।। अन्नंप्रप्रान्नमन्नंप्रयच्छतियच्छतिप्रा
न्नमन्नंप्रयच्छति ।। प्रान्योन्यः प्रप्रान्यश्शऐसतिशऐसत्यन्यः
प्रप्रान्यश्शऐसति ।। संहितायां तृतीयो नकारो यथा ।। ताभिर्निर्णि
ष्टाभिस्ताभिर्निर्णेनिक्तेनेनिक्तेनिष्टाभिस्ताभिर्निर्णेनिक्ते ।।

निर्णेनिक्तेनेनिक्तेनिर्णिर्णेनिक्तेयायानेनिक्तेनिर्णिर्णेनिक्तेयाः ।।
व ।। टात्परस्य नकारस्य णत्वप्राप्तमितीरितम् ।। टकारात् परस्य नकारस्य
णत्वं णकारं प्राप्तमिति बुधैरीरितम् ।। यथा ।। नृषदेवड्वण्णृषदेनृषदे
वडप्सुषदेअप्सुषदेवण्णृषदेनृषदेवडप्सुषदे ।। टात्पूर्व इति किम् ।।
यन्नवन्नवंयद्यन्नवमैदैन्नवंयद्यद्यन्नवमैत् ।। व ।। पुनः शब्दे
विसर्गस्य सत्वं स्यात्तु परे कृधि ।। पुनरिति पदे विसर्गस्य कृधीति
पदे परे सति सत्वं भवतीत्यर्थः ।। यथा ।। कृधिपुनः पुनस्कृधिकृधिपुन
र्नोनः पुनस्कृधिकृधिपुनर्नः ।। ननु विविशुः पुरुः पुनरिति ।। कृधिपि
न्यपथे पर इति विधि निषेध सूत्रद्वये प्राप्ते सति विसर्गस्य सत्वं
कथं स्यादिति चेत् ।। मैवम् ।। मंस्थाः ।। ग्रहणं त्वेकमुद्दिश्य
पदं वै क्रियते यतः ।। तदन्यत्र तु न ग्राह्यं यज्जटाभिमतैरिति व्यास
शिक्षावचनेन च ।। किं च ।। कृध्युत्तरे पुनः शब्दे विलोमे सत्वमिष्यते ।।
नाध्वरं चेति सूत्रेणावग्रहस्थे निषिध्यत इति न्यायपञ्चाशद्वचनेन च
पुनस्कृधीत्यत्र विसर्गस्य सत्वप्राप्तिरेव भवति ।। व ।। इडरत्र
विसर्गस्स्यात्परिधिग्रहणे परे ।। नकारमाप्नुयात्तत्र ग्रहणप्रबलादिह ।।
इडः इति ग्रहणे विसर्जनीयः परिधिपरे सति सत्वमाप्नोतीत्यर्थः ।। यथा ।।
परिधिरिडइडस्परिधिः परिधिरिडईडितईडितइडस्परिधिः परिधिरिडईडितः ।।
यजमानस्यपरिधिः परिधिर्यजमानस्ययजमानस्यपरिधिरिडइडस्परिधिर्यजमानस्य
यजमानस्यपरिधिरिडः ।। ननु इडस्परिधिरित्यत्र धषवति निषेधे प्राप्ते
सति विसर्गस्य कथं सत्वप्राप्तिरिति चेत् ।। नैवम् ।। आविर्निरिड इति
सूत्रेण इडः इति ग्रहणसामर्थ्यादेव विशेषो बलवान्स्मृत इति न्यायेन
विसर्गस्य सत्वप्राप्तिरेव विशेषः ।। व ।। विश्वतः क्षत्रमित्यत्र न
विसर्गस्समाप्नुयात् ।। विस्वतः क्षत्रमित्यत्र विसर्गः सत्वं न
प्राप्नोतीत्यर्थः ।। यथा - क्षत्रं विश्वतो विश्वतः क्षत्रं क्षत्रं
विश्वतो धारय धारय विश्वतः क्षत्रं क्षत्रं विश्वतो धारय ।। ननु विश्वतः
क्षत्रमित्यत्र विश्वतोश्मनस्तमस इति सूत्रेण विश्वतोग्रहणसामर्थ्यात् ।।

विसर्जनीयस्य सत्वं किं न स्यात् ।। सत्यम् ।। न क्षपर इति सूत्रेण
विसर्जनीयस्य सन्धिविधिरेव नास्ति ।। ननु ।। नक्षपर इति सामान्ये
नोच्यते ।। विश्वत इति विशेषः ।। सामान्यविशेषयोः विशेषो बलवानिति
न्यायेन सत्वप्राप्तौ सत्यां कथं निषेध इति चेत् ।। मैवम् ।।
कखपोर्ध्वनिमित्तेन यत्र सत्वादिकं भवेत् ।। तत्रैव क्षपरश्चेत्स
तद्विधिर्न भवेत्क्वचिदिति न्यायपञ्चाशत्कारैरुक्तत्वात् ।। क्षपरो
विसर्जनीयः सन्धिविधिं नप्राप्नोतीत्यर्थः ।। व ।। स्यान्मकारः केवलो
नुस्वारोज्ञघ्नपरोऽपि वा । अन्यधर्मेण रहितो द्विमात्रः परिकीर्तितः ।।
ज्ञपरो घ्नपरो वा मकारः केवलोऽनुस्वार इति विज्ञेयः ।। एषोऽनुस्वारः
अन्यधर्मेण रहितः ।। द्वित्वादिरहितः द्विमात्राकालसहित इत्यर्थः ।।
तथा चेत् ।। अन्यवर्णस्य अनुस्वारस्य कथं प्राप्तमिति चेत् ।। अमित्य
नुस्वार इति पाणिनीये उक्तत्वात् । अस्य वर्णस्य अनुस्वारत्वं सिद्धम् ।।
किं च ।। द्विमात्राकालत्वाच्च ।। यथा ।। संज्ञानएवैवसंज्ञानेसंज्ञानएव
संज्ञानऐसंज्ञानमेवसंज्ञानेसंज्ञानएवसंज्ञानम् ।। मृतायानुस्तरणीमनु
स्तरणीं मृताय मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति घ्नन्तयनुस्तरणीं मृताय मृताया
नुस्तरणीं घ्नन्ति ।। एवंपर इति किम् ।। तं पत्नीभिः ।। बाहुं ज्याया
हेतिम् ।। व ।। अप्यकारादिवचनं प्रकृतौ कारयभाग्भवेत् ।। विलोमेषु च
सर्वत्र कार्यभाङ्न भवेत्सदा ।। अप्यकारादीति यदुक्तं तत् ।। प्रकृतौ
संहितायां सर्वदा लोपागमविकारादि कार्यविषये भवतीत्यर्थः ।। अविच्छे
दायैन्द्राः ।। अगोअर्घं यजमानम् ।। अप्यकारादिवचनं विलोमेषु जटाघन
सन्धिषु कार्यभाङ्न भवतीत्यर्थः ।। यथा ।। तामविद्वानविद्वान्तांताम
विद्वान्प्रतिगृह्णातिप्रतिगृह्णात्यविद्वान्तान्तामविद्वान्प्रति
गृह्णाति ।। व ।। यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे ।। यश्च
रश्च यरौ यकाररेफौ संहितायां यस्य नकारस्य स्यातां तस्य नकारस्यैव
पौरुषे जटाघनसन्धिषु अन्यस्वरपरोऽपि स्यातां यथा ।। एतान्पोषाऐ
अपुष्यत् ।। उदयाऐ अजस्रम् ।। विलोमेषु यथा ।। सएतानेतान्थ्ससएतान्पो

षान्पोषाऐएतान्थ्ससएतान्पोषान् ।। अथासपत्नान्थ्सपत्नाऐअथाथासपत्नाऐ
इन्द्रइन्द्रस्सपत्नाऐअथाथासपत्नाऐइन्द्रः ।। व ।। निषेधः प्रकृतौ
यस्य विलोमे तस्य वै भवेत् ।। प्रकृतौ आर्षेयस्य नकारस्य यरौ निषेद्धौ
भवतः ।। पौरुषे जटाघनसन्धिषु तस्य नकारस्यैव निषेद्धौ स्याताम् ।।
यथा ।। अमित्रानुदुदमित्रानमित्रानुन्नयामिनयाम्युदमित्रानमित्रानु
न्नयामि ।। अदितिः श्रपयाञ्छ्रपयानदितिरदितिः श्रपयानितीति श्रपयानदिति
रदितिः श्रपयानिति ।। व ।। अनन्यस्वरसंमिश्रात्तत्तस्मादयुतात्पदात् ।।
उत्वाज्जटादिषु ह्यत्र वागमोच्पर ईरितः ।। अन्यस्वरसंमिश्रो न भवती
त्यनन्यस्वरसंमिश्रः ।। तस्मात् ।। अनन्यस्वरसंमिश्रात् तत् तस्मात्
ताभ्याम् अयुतात् पदात् ऊत्वात् अच्परस्सन् सन्धिकाले वकारागमस्स्यात् ।।
यथा ।। सेदित्ससेदुवुवित्ससेदु ।। सउवुससउवेकविऐशवर्तनिरेकविऐशवर्तनि
रुससउवेकविऐशवर्तनिः ।। अनन्यस्वरसंमिश्रादिति किम् ।। उतुतूत्वैवै
तूत्वै ।। ऊषुणोनस्सूषुणऊतयऊतयेनस्सूषुणऊतये ।। तत्तस्मादयुतादिति
किम् ।। सतस्मात्तस्मात्ससतस्मादूतस्मात्ससतस्मादु ।। इदुवुविदिदुत
त्तद्विदुतत् ।। दादंकारादिति किम् ।। अतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ उयज्ञ
पता ३ वतिष्ठिपा ३ अतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ वितीतियज्ञपता ३ वतिष्ठिपा ३
अतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ विति ।। व ।। एत्वमवर्णपूर्वे ताविवर्णोत्तर
आप्नुतः ।। अवर्णश्चासौ पूर्वश्च अवर्णपूर्वः ।। तस्मिन् ।। इवर्णश्चा
सावुत्तरश्च इवर्णोत्तरः ।। तस्मिन् ।। अवर्णपूर्वे इवर्णोत्तरे सति उभे
अक्षरे सन्धितः एकारमाप्नुतः ।। यथा ।। एतीत्येत्याहाहाहेत्येत्याह ।।
अपेतेतापापेतेतीतीतापापेतीति ।। व ।। उवर्णस्योत्वमेदैद्वा परऐत्व
मवाप्नुतः ।। अवर्णपूर्वत्वमन्वादिशतीत्यपिशब्दः अवर्णपूर्वे उवर्णपरे
सति उभे अक्षरे सन्धितः ओकारमाप्नुतः ।। यथा ।। अदन्त्युवुवदन्त्य
दन्त्युवेवैवोदन्त्यदन्त्युवेव ।। उपागामगामुपोपागामितीत्यगामुपोपा
गामिति ।। सान्निध्यादवर्णपूर्व इति लभ्यते ।। अवर्णपूर्वे एकारे ऐकारे
वा परे सति उभे अक्षरे सन्धितः ऐकारमाप्नुतः ।। यथा ।। राधआराधोराध

ऐत्येत्याराधोराधऐति ।। ऐत्येत्यैतिसोमच्युतऐसोमच्युतमेत्यैतिसोम
च्युतम् ।। अच्छैत्येत्यच्छाच्छैत्यत्यत्येत्यच्छाच्छैत्यति ।। इत्याहा
हेतीत्याहैन्द्र्यैऑङ०२न्द्र्याहेतीत्याहैन्द्री ।। व ।। ओदौदौकार
मयमेदवमोदत्परो न चेत् । ऐदायमौकारश्चाप्नोत्यवर्णपूर्वः ।। अवर्णपूर्वे
ओत् ओकारो वा औकारो वा परश्चेत् ।। सन्धितः उभे अक्षरे औकारमाप्नुतः ।।
यथा ।। अरुन्धौषधीरोषधीररुन्धारुन्धौषधीर्वनस्पतीन्वनस्पतीनोषधीररुन्धा
रुन्धौषधीर्वनस्पतीन् ।। औद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमौद्ग्रहणत्वमौद्ग्रहण
स्यौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमृचर्चौद्ग्रहमत्वमौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणस्यौ
द्ग्रहणत्वमृचा ।। एत् एकारः ।। अयमिति विकारमापद्यते ।। ओत् ओकारः ।।
अवमिति विकारमापद्यते ।। अकारादन्यस्वरपरश्चेत् ।। यथा ।। अग्रेगुवो
ग्रेग्रेग्रेगुवोग्रेगुवोग्रइममिममग्रेग्रेगुवोग्रोगुवोग्रइमम् ।।
अवादेशो यथा ।। उवेवैववुवेवास्यास्यैववुवेवास्य ।। इदुवुविदिदुहेताहेत
विदिदुहेता ।। उचचवुवुचैनमेनंचवुचैनम् ।। अकारादन्यस्वरपर इति किम् ।।
अग्रेअग्निमग्निमग्रेग्रेअग्निऐरायोरायोग्निमग्रेग्रेअग्निऐरायः ।।
अन्विदिदन्वन्विदनुमतेनुमतइदन्वन्विदनुमते ।। व ।। ऐदायमावमौकारश्चा
प्नोत्येवाच्परे तथा ।। ऐत् ऐकारः आयमिति विकारमाप्नोति ।। औत् औकारः ।।
आवमिति विकारमाप्नोति ।। अच्परे सति ।। यथा ।। आसामहाएवैवासामहाआसामहा
एवेमाविमावेवासामहाआसामहाएवेमौ ।। पूतावेवैवपूतौपूतावेवैनावेनावेवपूतौ
पूतावेवैनौ ।। व ।। ऋकारोर्ध्वे वर्णपूर्वे विकारमाप्नुतः ।। ऋकारपरे
अवर्णपूर्वे सति उभे अक्षरे सन्धितः ।। अरमिति विकारमाप्नुतः ।। यथा ।।
एषर्गृगेषैषर्ख्सर्वदेवत्यासर्वदेवत्यर्गेषैषर्ख्सर्वदेवत्या ।।
एषर्गृगेषैषर्ख्सर्वाणिसर्वाण्यृरेषैषर्ख्सर्वाणि ।। ऋध्यतेपापर्ध्यत
ऋध्यतेपवैवाअपर्ध्यतऋध्यतेपवै ।। अवर्णपूर्व इति किम् ।। यदृच्यृचि
यद्यदृच्यध्यध्यृचियद्यद्यृच्यधि ।। ऋकारपर इति किम् ।। एहीह्येहीमानि
मानिह्येहीमान् ।। व ।। ओपप्रावचपूर्वश्चेदारमृत्पर आप्नुतः ।।
आ ।। उप ।। प्र ।। अव ।। एवंपूर्वः ।। ऋकारपरश्चेत् उभयोस्सन्धीयमाने

आरमिति विकारमाप्नुतः ।। यथा ।। ऋचासादयति सादयत्यार्चर्चासादयति स्वया
स्वया सादयत्यार्चर्चासादयति स्वया ।। ऋतव्याउपोपार्तव्याऋतव्याउपदधाति
दधात्युपार्तव्याऋतव्याउपदधाति ।। ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुपयन्तियन्त्यु
पार्षभमृषभमुपयन्ति ।। ऋतुनाप्रप्रार्तुनर्तुनाप्रेष्येष्यप्रार्तुन
र्तुनाप्रेष्य ।। ऋतूनामवावार्तूनामृतूनामवरुन्धेरुन्धेवार्तूनामृतूना
मवरुन्धे ।। एवंपूर्व इति किम् ।। ऋध्यतेपापर्ध्यतअर्ध्यतेपवैवाअप
र्ध्यतऋध्यतेपवै ।। तमृगृक्तन्तमृगुदुदृक्तन्तमृगुत् ।। ऋगुदुदृगृगु
दयच्छदयच्छदुदृगृगुदयच्छत् ।। ऐत्येत्यैतितत्तदेत्यैतितत् ।। व ।।
एषां सन्धावुदात्तश्चेदुदात्तस्सन्धिरुच्यते ।। एषां एत्वमवर्णपूर्वे
त्यादिवचनोक्तग्रहणानां सवर्णदीर्घग्रहणानां च सन्धौ पूर्वतः परतः
उभयतो वा उदात्तश्चेत् एक एव उदात्तस्स्यात् ।। यथा ।। भक्षाभक्षभक्षे
हीह्याभक्षभक्षेहि ।। इदेदिदागनीगन्तिगनीगन्त्येदिदागनीगन्ति ।।
इत्याहाहेतीत्याहाहेतीत्याहा ।। आहाहाहाहिह्याहाहाहाहि ।। गातुमितेत
गातुंगातुमितेतीतीतगातुंगातुमितेति ।। वक्ष्यन्तीवेववक्ष्यन्तीवक्ष्य
न्तीवेदिदिववक्ष्यन्तीवक्ष्यन्तीवेत् ।। इवेदिदिवेवेदेदिवेवेदा ।।
व ।। स्वारस्सन्धिश्च विज्ञेयो नित्यस्वारानुदात्तयोः ।। नित्यस्वार
श्चानुदात्तस्च नित्यस्वारानुदात्तौ तयोस्सन्धिः स्वरितो भवतीत्यर्थः ।।
यथा ।। छव्योपाकृतायोपाकृतायछव्याछव्योपाकृतायस्वाहास्वाहोपाकृताय
छव्याछव्योपाकृतायस्वाहा ।। कन्येवेवकन्याकन्येवतुन्नातुन्नेवकन्या
कन्येवतुन्ना ।। याज्यैषैषायाज्यायाज्यैषावैवाएषायाज्यायाज्यैषावै ।।
क्वास्यास्यक्वाऑङक्वास्याहवनीयआहवनीयोस्यक्वऑङक्वास्याहवनीयः ।।
नित्यस्वार इति किम् ।। देवतयाच्छाच्छदेवतयादेवतयाच्छैत्येत्यच्छदेवतया
देवतयाच्छैति ।। इत्यत्र एतद्वचनलक्षणेन स्वरितो न स्यात् ।। किंतु ।।
उच्चादुत्तरतो नीचः स्वरितं प्रतिपद्यत इति वचनेन स्लरितः स्यात् ।।
अनुदात्त इति किम् ।। अधक्वक्वाधाधक्वतानूनप्त्रंतानूनप्त्रंक्वाधाथ
क्वतानूनप्त्रम् ।। व ।। अनुशब्द उकारस्य यदि वस्स्याज्जटादिषु ।।

लुप्ताकारस्संहितायां विनाकारो न लुप्यते ।। अन्वित्यत्र उकारस्य
वकारादेशे यदि जटाघनसन्धिषु अकारो न लुप्यते ।। संहितायां लुप्ताकारो
विना ।। अपो अन्वन्वपोपो अन्वचारिषमचारिषमन्वपोपो अन्वचारिषम् ।।
संहितायां लुप्ताकारो विनेति किम् ।। अनुगावोगावोअन्वनुगावोन्वनुगावो
अन्वनुगावोनु ।। गावोन्वनुगावोगावोनुभगोभगोनुगावोगावोनुभगः ।। व ।।
प्रकृतौ हल्परेध्वर्यो ह्रस्वमश्वपदं यदि ।। अग्नयोअग्नयोत्रैव ह्यलोप
स्स्यात्तु पौरुषे ।। प्रकृतौ संहितायां अध्वर्यो इति ग्रहणे हल्परे सति
अश्वेतिपदं ह्रस्वभाक्चेत् ।। अधोग्रहणपूर्वमथो इत्यत्र च अग्नयः
पूर्वमग्नय इत्यत्र च पौरुषे जटाघनसन्धिषु अकारो न लुप्यते ।। यथा ।।
अध्वर्योस्रुचऍस्रुचमध्वर्योअध्वर्योस्रुचमास्रुचमध्वर्योअध्वर्यो
स्रुचमा ।। प्रकृतौ हल्पर इति किम् ।। अध्वर्योवेरवेरध्वर्योध्वर्योवे
रपा(३) अपा(३) अवेरध्वर्योध्वर्योवेरपाः ।। अश्वाजनिप्रचेतसःप्रचेतसो
अश्वाजन्यश्वाजनि प्रचेतसोश्वानश्वान्प्रचेतसो अश्वाजन्यश्वाजनि
प्रचेतसोश्वान् ।। ह्रस्व इति किम् ।। देवहूतमाऐअश्वाऐअश्वान्देव
हूतमान्देवहूतमाऐअश्वाऐअग्नेअग्नेश्वान्देवहूतमान्देवहूतमाऐअश्वाऐ
अग्ने ।। भरन्तोश्वायाश्वायाभरन्तोभरन्तोश्वायेवेवाश्वायभरन्तोभरन्तो
श्वायेव ।। नोग्नयो अग्नयोनो नोग्नयः पप्रयः पप्रयो अग्नयोनो नोग्नयः
पप्रयः ।। यानग्नयोअग्नयोयान्यानग्नयोन्वतप्यन्तान्वतप्यन्ताग्नयोयान्
यानग्नयोन्वतप्यन्त ।। अथोयोयोअथोअथोयइषुधिरिषुधिर्योअथोअथोयइषुधिः ।।
अथोपूर्व इति किम् ।। अथोयोथो ।। व ।। निमित्तं वापि लक्ष्यं वा द्विपद
ग्रहणं यदि ।। व्युत्क्रमे कार्यमेकेन विलोमेषु द्वयेन च ।। निमित्तिनः
ग्रहणस्य पूर्वनिमित्तं परनिमित्तं वा लक्ष्यं निमित्ति वा द्विपदग्रहणं
पदद्वयग्रहणं यदि क्रमे एकपदेन षत्वणत्वाधिकार्यं भवति ।। विलोमेषु
जटाघनसन्धिषु पदद्वयेनैव कारेयं भवतीत्यर्थः ।। क्रमे यथा ।। गृह्णा
म्यग्रे ।। अग्रे अग्निम् ।। स्वानासोदिवि ।। दिविषन्तु ।। विलोमे
यथा ।। स्वानासोदिविदिविस्वानासस्स्वानासोदिविषन्तुसन्तुदिविस्वानास

स्स्वानासोदिविषन्तु ।। अग्रेअग्निमग्निमग्रेग्रेअग्निऐरायोरायोग्नि
मग्रेग्रेअग्निऐरायः ।। तेस्मिन्नस्मिन्तेतेस्मिन्यज्ञेयज्ञेअस्मिन्
तेतेस्मिन्यज्ञे ।। विद्मनापसमस्मिन्नस्मिन्विद्मनापसंविद्मनापस
मस्मिन्यज्ञेयज्ञेअस्मिन्विद्मनापसंविद्मनापसमस्मिन्यज्ञे ।। व ।।
संयुतोर्ध्वे ह्रस्वपूर्वोनुस्वारो द्वित्वमाप्नुयात् ।। संयुतः ऊर्ध्वः
यस्य सः संयुतोर्ध्वः ह्रस्वः पूर्वो यस्य सः ह्रस्वपूर्वः ।। ह्रस्व
पूर्वः अनुस्वारः ।। द्वित्वमाप्नोति ।। संयुतोर्ध्वे सति ।। यथा ।।
किऍस्वित्स्वित्किंकिऍस्विदासीदासीत्स्वित्किंकिऍस्विदासीत् ।।
संयुताध्र्व इति किम् ।। अऐशुनातेतेऐशुनाऐशुनातेअऐशुरऐशुस्ते
ऐशुनाऐशुनातेअऐशुः ।। ह्रस्वपूर्व इति किम् ।। पितृयज्ञन्त्र्यम्बकाऐ
स्त्र्यम्बकान्पितृयज्ञंपितृयज्ञन्त्र्यम्बकाऐस्तृतीयसवनंतृतीयसवन
न्त्र्यम्बकान्पितृयज्ञम्पितृयज्ञन्त्र्यम्बकान् ।। व।। द्वित्वं
प्राप्नोत्यनुस्वारो ह्रस्वसंयोगमध्यगः ।। द्वित्वं तत्रैव योगादेर्
व्यञ्जनस्य भवेत्सदा ।। यत्र ह्रस्वसंयोगमध्यानुस्वारस्य द्वित्वं
भवति ।। तत्रैव तद्द्वित्वानुस्वारात्परस्य संयोगस्य आदिव्यञ्जनं
द्वित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।। यथा ।। सऍश्रवाहहसऍश्रवास्सऍश्रवाह
सौवर्चनसस्सौवर्चनसस्सऍश्रवास्सऍश्रवाहसौवर्चनसः ।। तत्संयुतादि-
व्यञ्जनस्य स्वरपूर्वत्वाभावात् ।। द्वित्वं कथं प्राप्तमिति चेत् न ।।
व ।। विधेर्मध्यस्थनासिक्यो न विरोधो भवेत्स्मृतः ।। तस्मात्करोति
कार्याणि वर्णानां धर्म एव त्विति वचनेन तत्संयुतादिव्यञ्जनस्य द्वित्व
प्राप्तिरस्त्येव ।। व ।। टपूर्वो लश्च टश्चापि तयोस्सन्धिर्यथा भवेत् ।।
जटादिषु प्रपद्येतां द्वित्वळत्वमुभौ तथा ।। टकारः पूर्वो यस्य सः
टपूर्वः लकारः एषः टकारश्च उभौ टकार लकारौ तयोस्सन्धीयमाने जटाघन
सन्धिषु द्वित्वळत्वं प्रपद्येतामित्यर्थः ।। यथा ।। लभतेविड्विळ्लभते
लभतेविड्वैवैविळ्लभतेलभतेविड्वै ।। व ।। लवयोस्संयुतो यत्र स्वरितो
दृश्यते यदि ।। लकारोत्र विशेषेण द्वित्वमाप्नोति सर्वतः ।। लकारश्च

वकारश्च लवौ तयोस्संयोगः स्वरितो भवेद्यदि लकारः द्वित्वमाप्नोती
त्यर्थः ।। यथा ।। ततोबिल्वोबिल्वस्ततस्ततोबिल्वउदुद्बिल्वस्ततस्ततो
बिल्वउत् ।। स्वरित इति किम् ।। दधातिभवति ।। बैल्वोयूपोयूपोबैल्वो
बैल्वोयूपोभवतिभवतियूपोबैल्वोबैल्वोयूपोभवति ।। इत्यत्र द्वित्वं
नास्ति ।। व ।। वासश्शब्दादनुस्वारो नपूर्वाङ्गस्तु काठके ।। भद्रं च
सह संज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति ।। पञ्चप्रश्नानां काठकसंज्ञा ।। तेषु
पञ्चप्रश्नेषु वासश्शब्दात्परः अनुस्वारः पूर्वस्वराङ्गो न भवति ।।
यथा ।। विश्वरूपाणि वासाऐसि ।। काठक इति किम् ।। वासाऐसि मम गावश्च ।।
व ।। भवेदप्यपपूर्वस्य छस्य पूर्वागमः स्मृतः ।। अपि ।। अप ।। एवं
पूर्वस्य छकारस्य पूर्वागमो भवेदित्यर्थः ।। यथा ।। अनुछन्दाऐसि
छन्दाऐस्यन्वनुछन्दाऐस्यपापच्छन्दाऐस्यन्वनुछन्दाऐस्यप ।।
छिद्रमप्यपिच्छिद्रंछिद्रमपिदधातिदधात्यपिच्छिद्रंछिद्रमपिदधाति ।।
एवंपूर्व इति किम् ।। अनुछन्दाऐसिछन्दाऐस्यन्वनुछन्दाऐसि ।। व ।।
अनुस्वारो विसर्गोन्त्यो नकारासंयुतस्तथा ।। एते भवन्ति पूर्वाङ्गाः
स्वरभक्तिश्च सर्वतः ।। अनुस्वारश्च विसर्गश्च पदान्त्यवर्णश्च असंयुतो
नकारश्च प्रचयोर्ध्वव्यतिरिक्तस्वरभक्तिश्च ।। एत् पूर्वस्वराङ्गा
भवन्ति ।। सऐसमिदित्सऐसऐसऐसमिद्युवसेयुवसइत्सऐसऐसऐसमिद्युवसे ।।
क्षामारुक्मोरुक्मः क्षामक्षामारुक्मोअन्तरन्तारुक्मः क्षामक्षामा
रुक्मोअन्तः ।। आहाग्नीदग्नीदाहाहाग्नीदग्नीनग्नीनग्नीदाहाहाग्नी
दग्नीन् ।। असंयुतो नकारो यथा ।। एतान्होमान्होमानेतानेतान्होमा
नजुहवुरजुहवुर्होमानेतानेतान्होमानजुहवुः ।। स्वरभक्तिर्यथा ।।
ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुपदधातिदधात्युपार्षभमृषभमुपदधाति ।। व ।।
योगाद्यपि परायुक्तं पूर्वाङ्गं व्यञ्जनं स्मृतम् ।। संयोगादिव्यञ्जनं
च परस्वरेण असंयुक्तव्यञ्जनं च पूर्वस्वराङ्गमेव भवतीत्यर्थः ।। यथा ।।
मर्यैष्वामर्यैषुमर्यैष्येतीत्यामर्यैषुमर्यैष्वेति ।। परस्वरेण
असंयुक्तं व्यञ्जनम् ।। यथा ।। व्यतिषजेथ्त्स्त्रीस्त्रीव्यतिषजेद्व्यति

षजेथ्त्स्त्र्येवैवस्त्रीव्यतिषजेथ्त्स्त्र्येव ।। व।। आदेश ऊष्मणः
स्पर्शो न पूर्वाङ्गो भवेत्सदा ।। ऊष्मणः आदेशः स्पर्शः पूर्वाङ्गो
न भवेदित्यर्थः ।। यथा ।। श्मश्रुणस्तत्तच्छ्मश्रुणश्श्मश्रुणस्तत्
पुरुषाणाम्पुरुषाणान्तच्छ्मश्रुणश्श्मश्रुणस्तत्पुरुषाणाम् ।। ऊष्मादेश
स्स्पर्श इति किम् ।। जीवन्तियद्यज्जीवन्तिजीवन्तियत्प्राङ्प्राङ्य
ज्जीवन्तिजीवन्तियत्प्राङ् ।। व।। न श्येती मिथुनीत्यत्र प्रकृतौ तु
निषेधभाक् ।। प्रकृतौ आर्षे मिथुनी श्येती इति प्रग्रहणद्वयोः प्रग्र
हत्वात् ।। सन्धिविधिर्नास्ति ।। यथा ।। मिथुनीअभवन्नभवन्मिथुनीमिथुनी
अभवन्तासुतास्वभवन्मिथुनीमिथुनीअभवन्तासु ।। श्येतीअकुरुताकुरुतश्येती
श्येतीअकुरुततत्तदकुरुतश्येतीश्येतीअकुरुततत् ।। प्रकृताविति किम् ।।
अथमिथुनीमिथुन्यथाथमिथुनीभवतोभवतोमिथुन्थाथमिथुनीभवतः ।। व।। इवर्णो
कारयोः स्यातां यवावुदात्तयोः क्रमात् ।। परोनुदात्तस्वरितस्सस्वारः
क्षैप्र उच्यते ।। इवर्णश्च उकारश्च इवर्णोकारौ तयोरुदात्तयोरिवर्णो
कारयोः यश्च वश्च यवो क्रमात् ।। इवर्णस्य यकार उकारस्य वकारः तौ
स्यातां तयोरिवर्णोकारयोः परः अनुदात्तः स्वरितमापद्यते ।। यथा ।।
अस्याङ्गिरस्याङ्गिरस्यस्यस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदाऊर्णम्रदाआङ्गिरस्यस्य
स्याङ्गिरस्यूर्णम्रदाः ।। ऋच्यध्यध्यृच्यृच्यध्यक्षराण्यक्षराण्य
ध्यृच्यृच्यध्यक्षराणि ।। त्रिमात्राकालम् ।। अतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ उ
यज्ञपता ३ वतिष्ठिपा ३ अतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ वितीति यज्ञपता ३ वति
ष्ठिपा ३ अतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ विति ।। व ।। अखण्डपदमध्यस्थस्स्वर्यते
यवसंयुतः ।। अपूर्वो नीचपूर्वो वापि स्वारो नित्य ईरितः ।। अखण्डं च
तत् पदं च अखण्डपदं तन्मध्ये तिष्ठतीत्यखण्डपदमध्यस्थः स्वरितः यकार
सहितो वकारसहितो वा अपूर्वः पूर्वाभावो वा अनुदात्तपूर्वो वा स्वर्यते
चेत् स स्वारः नित्यस्वरित इत्यर्थः ।। यथा ।। अथक्वक्वाथाथक्वतानू
नप्त्रन्तानूनप्त्रंक्वाथाथक्वतानूनप्त्रम् ।। स्तृणातिपितृदेवत्यम्
पितृदेवत्यऍस्तृणातिस्तृणातिपितृदेवत्यऐहिहिपितृदेवत्यऍस्तृणाति

स्तृणातिपितृदेवत्यऐहि ।। व ।। नानापदस्थो निहत उच्चाधस्वरितो भवेत् ।।
सोयं प्रातिहतः प्रोक्तो न स्वारोदात्त उत्तरः ।। नानापदस्थः भिन्नपदस्थः
उच्च अधः पूर्वः यस्य सः उच्चाधः अनुदात्तः स्वरितो भवेत् ।। स स्वरितः
प्रातिहत इति विज्ञेयः ।। यथा ।। सहहससहोवाचोवाचहससहोवाच ।। यद्वोवो
यद्यद्वोवयंवयंवोयद्यद्यद्वोवयम् ।। स्वारश्च उदात्तश्च स्वारोदात्तौ
स्वारोदात्तौ परौ यस्मात्सः तथोक्तः ।। स्वारोदात्तपरश्चेत् स्वरितो
न भवतीत्यर्थः ।। यथा ।। उदुवुवुदुदुत्यन्त्यमुवुदुदुत्यम् ।। व ।।
अकारेणानुदात्तेन सम्मिश्र उच्च एङ्यदि ।। स स्वर्यते चाभिनिहस्स
स्वारो ज्ञायते बुधैः ।। उच्चश्चासौ एङ्च उच्चएङ् उदात्त एकार ओकारो
वा अनुदात्ताकारेण सम्मिश्रः एकत्वं प्राप्य स्वरितः स्यात् सोभिनिह
इति विज्ञेयः ।। यथा ।। अरातीयतस्सहस्वसहस्वारातीयतोरातीयतस्सहस्व
पृतनाः पृतनास्सहस्वारातीयतोरातीयतस्सहस्वपृतनाः ।। व ।। उकारादुच्चका
न्नीच उकारे परतः स्थिते ।। उभयोस्सन्धितः प्रोक्तः प्रश्लिष्टस्वरितो
बुधैः ।। उदात्तात् उकारान्नीचे उकारे परे सति उभयोस्सन्धीयमाने
प्रश्लिष्टस्वरितो भवेदित्यर्थः ।। यथा ।। ऊषुसूषुमधुमधुसूषुमधु ।।
ऊनुनूनुप्रतिचक्ष्याप्रतिचक्ष्यानूनुप्रतिचक्ष्या ।। तासामुवुतासान्
तासामुतुतूतासान्तासामुतु ।। उकारपर इति किम् ।। ऊहतिदिक्षुदिक्षूह
त्यूहतिदिक्ष्वेवैवदिक्षूहत्यूहतिदिक्ष्वेव ।। व ।। विवृत्यां पदयो
रुच्चान्नीचस्वारः परो भवेत् ।। स पादवृत्तो विज्ञेयो नोदात्तस्वरि
तोत्तरः ।। पदयोः विवृत्यां व्यक्तौ उच्चात्परः नीचः स्वरितो भवेत् ।।
स स्वरितः पादवृत्त इति विज्ञेयः ।। यथा ।। उपशय उपशय उपशय उपशय उपशय
उपशये भ्रातृव्यापनुत्त्यै भ्रातृव्यापनुत्त्या उपशय उपशय उपशय उपशये
भ्रातृव्यापनुत्त्यै ।। तेएनमेनन्तेतेएनमभ्याऑङभ्येनंतेतेएनमभि ।।
सउवुससउवेकविऐशवर्तनिरेकविऐशवर्तनिरुससउवेकविऐशवर्तनिः ।। स पाद
वृत्तः ।। उदात्तपरो वा स्वरितपरो वा न भवतीत्यर्थः ।। यथा ।। ते
एवैनम् ।। पदयोर्विवृत्तिरिति किम् ।। प्रउगम् ।। व ।। उदात्तात्परतो

नीच आप्नुयात्स्वरितं पदे ।। सोयं तैरोव्यञ्जनस्स्यान्नोदात्तस्वरि
तोत्तरः ।। पदे अखण्डपदे उदात्तात्परः अनुदात्तः स्वरितमाप्नोती
त्यर्थः ।। सोयम् ।। सोयं तैरोव्यञ्जनस्स्वरितः ।। यथा ।। अच्छावाकसामं
भवतिभवत्यच्छावाकसाममच्छावाकसामंभवत्यश्वस्याश्वस्यभवत्यच्छावाकसाम
मच्छावाकसामंभवत्यश्वस्य ।। अयं स्वरितः उदात्तपरो वा स्वरितपरो वा न
भवतीत्यर्थः ।। यथा ।। अश्वोयतोयतोश्वोश्वोयतोप्रतिष्ठितोप्रतिष्ठितो
यतोश्वोश्वोयतोप्रतिष्ठितः ।। तस्यक्वाऑङक्वतस्यतस्यक्वसुवर्गस्सुव
र्गःक्वतस्यतस्यक्वसुवर्गः ।। व ।। स्वारोत्तरे स्थित स्वारस्यान्त्यो
नीचोणुमात्रिकः ।। पूर्वस्य कम्पसंज्ञा स्याद्ध्रस्वश्चेद्दीर्घमेति
सः ।। स्थितस्वारो नाम नित्यः क्षैप्रः अभिनिहतः प्रश्लिष्ट इतियर्थः ।।
स्थितस्वारस्य स्वारोत्तरे सति अन्त्यः अणुमात्रकः कम्पस्वरस्य अष्टमो
भागः नीचः अनुदात्तस्स्यात् सः कम्पसंज्ञस्स्यात् स कम्पस्वरः ह्रस्व
श्चेद्दीर्घमाप्नोतीत्यर्थः ।। यथा ।। अर्केऑङर्कोऑङर्कोऑङर्के
ऑङर्केर्कश्चीयतेचीयतेर्कोऑङर्केऑङर्केर्कश्चीयते ।। इत्यभिनिहत
कम्पः ।। नित्यकम्पो यथा ।। अब्रवीद्योयोब्रवीदब्रवूद्योमद्देवत्यं
मद्देवत्याँऑङयोब्रवीदब्रवीद्योमद्देवत्यम् ।। अनयद्योयोनयदनयद्यो
राजन्योराजन्योऑङयोनयदनयद्योराजन्यः ।। अन्वाक्रमततेतेन्वाक्रमता
न्वाक्रमततेद्विदेवत्यान्द्विदेवत्यांऑङतेन्वाक्रमतान्वाक्रमतते
द्विदेवत्यान् ।। अनूचीनऐहिह्यनूचीनमनूचीनऐहिमनुष्यामनुष्याऑङ
ह्यनूचीनमनूचीनऐहिमनुष्याः ।। यदर्येऑङर्येयद्यदर्यएनएनोर्येयद्य
दर्यएनः ।। क्षैप्रकम्पो यथा ।। इत्याहाहेतीत्याहैष्वेऑङष्वाहेती
त्याहैषु ।। अस्युर्व्यूऑङर्व्यस्यस्युर्वीचचोर्व्यस्यस्युर्वीच ।।
एष्वेवैवैष्वेऑङष्वेवैनामेनामेवैष्वेऑङष्वेवैनाम् ।। एवैष्वेऑङ
ष्वेवैवैषुलोकेषुलोकेष्वेष्वेवैवैषुलोकेषु ।। प्रश्लिष्टकम्पो यथा ।।
उत्खिदत्युरूऑङरूत्खिदत्युत्खिदत्युर्वन्तरिक्षमन्तरिक्षमुरूत्खिद
त्युत्खिदत्युर्वन्तरिक्षम् ।। एतेष्विति किम् ।। व ।। स्वारात्परावनु

स्वारनादौ तत्स्वारमाप्नुतः ।। तदनुस्वारनादाभ्यां पूर्वस्वर
उदात्तवत् ।। अनुस्वारश्च नादश्च अनुस्वारनादौ स्वरितात्परौ अनुस्वार
नादौ तत्स्वरितं प्राप्नुतः ।। ताभ्यां अनुस्वारनादाभ्यां पूर्वस्वरः
उदात्तवद्भवति ।। यथा ।। योऐशुमऐशुंयोयोऐगृह्णातिगृह्णात्यऐशुंयो
योऐशुंगृह्णाति ।। जनान्यातयतियातयतिजनाञ्जनान्यातयतिप्रजानन्प्रजा
नन्यातयतिजनाञ्जनान्यातयतिप्रजानन् ।। स्वरितात्पराविति किम् ।।
पितृदेवत्यऐहिहिपितृदेवत्यंपितृदेवत्याऑङऍह्येतदेतद्धिपितृदेवत्यं
पितृदेवत्याऑङऍह्येतत् ।। व ।। दीर्घस्वारात्परो रेफ ऋकार उत्तरे
यदि ।। उदात्तवत्सस्वारो रेफः स्वरितभाग्भवेत् ।। दीर्घस्वरितात्परः
रेफः ऋकार उत्तरे यदि रेफः स्वरितमाप्नोति ।। स स्वारः उदात्तवद्भवति ।।
यथा ।। ऋतावरीरूर्मिणीरूर्मिणीर्ऋतावरीर्ऋतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा
मधुमत्तमाऊर्मिणीर्ऋतावरीर्ऋतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमाः ।। दीर्घस्वरित
इति किम् ।। पुनर्ऋतुनर्तुनापुनःपुनर्ऋतुनाहहर्तुनापुनःपुनर्ऋतुनाह ।।
ऋकारोत्तर इति किम् ।। ऋतुभिर्हवनश्रुतोहवनश्रुतऋतुभिर्ऋतुभिर्हवन
श्रुतः ।। व ।। स्वर्यते वैकृता भक्तिर्दीर्घस्वारात्परे स्थिता ।।
वैकृता स्वरभक्तिः स्वर्यते ।। स दीर्घस्वरः उदात्तवत् उच्यत इति
बुधैर्ज्ञेयः ।। यथा ।। वस्तोर्हविष्मतीहविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हवि
ष्मतीघृताचीघृताचीहविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हविष्मतीघृताची ।। धूर्षाहा
वनश्रूअनश्रूधूर्षाहौधूर्षाहावनश्रूअवीरहणाववीरहणावनश्रूधूर्षाहौ
धूर्षाहावनश्रूअवीरहणौ ।। वैकृता स्वरभक्तिरिति किम् ।। कोर्हत्य
र्हतिकःकोर्हतिसहस्रऐसहस्रमर्हतिकःकोर्हतिसहस्रम् ।। दीर्घस्वा
रात्पर इति किम् ।। मैत्रावरुणायर्षभमृषभंमैत्रावरुणायमैत्रावरुणाय
र्षभंब्राह्मणाच्छऐसिनेब्राह्मणाच्छऐसिनऋषभंमैत्रावरुणायमैत्रा
वरुणायर्षभंब्राह्मणाच्छऐसिने ।। व ।। आरादेशो भवेद्यत्र भक्तिः
स्वारात्परे स्थिता ।। सा भक्तिः प्रचया ज्ञेया पूर्वस्वरितभाग्भवेत् ।।
यत्र ओपप्राव च पूर्व इति वचनेन आरादेशो भवेत् तत्र स्वरितात्परा स्वर

भक्तिः प्रचयेति विज्ञेया ।। पूर्वस्वरः स्वरितभागित्यर्थः ।। यथा ।।
ऋषभमुपोपार्षभमृषभमुपदधातिदधात्युपार्षभमृषभमुपदधाति ।। आरादेश इति
किम् ।। वस्तोर्हविष्मतीहविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हविष्मतीघृताचीघृताची
हविष्मतीवस्तोर्वस्तोर्हविष्मतीघृताची ।। व ।। ह्रस्वस्वारात्परा
भक्तिः उत्तरे नीचहे यदि ।। पूर्वेण सह भक्तिस्तु स्वर्यते श्लिष्टत
स्तथा ।। ह्रस्वश्चासौ स्वारश्च ह्रस्वस्वारः तस्मात् ।। ह्रस्वस्वरि
तात्परा स्वरभक्तिः नीचश्चासौ हश्च नीचहः तस्मिन् नीचहे ।। अनुदात्त
हकारे उत्तरे सति पूर्वेण पूर्वस्वरेण सह श्लिष्टतः सा भक्तिः
स्वर्यते ।। यथा ।। ऋषिर्हहऋषिर्ऋषिर्हदीर्घश्रुत्तमोदीर्घश्रुत्तमो
हर्षिर्ऋषिर्हदीर्घश्रुत्तमः ।। ह्रस्वस्वारात्पर इति किम् ।।
प्रहार्हाःप्रप्रहारावमावऐहाःप्रप्रहारावम् ।। अनुदात्तहकारपर इति
किम् ।। ऋषिर्हदीर्घश्रुत्तमः ।। व ।। भक्तेः पूर्वः प्राकृताया
उदात्तः संहिताविधौ ।। स्वर्यते स च मध्यांशश्चान्त्यांशस्वरितो यदि ।।
प्राकृतायाः स्वरभक्तेः पूर्वः उदात्तः संहिताविधौ ।। तस्मिन्नुदात्ते
पूर्वउदात्तस्वरितमिति विधिना स्वर्यते सः स्वरितः मध्यांशस्वरित
इत्यर्थः ।। यथा ।। दधातिकःकोदधातिदधातिकोर्हत्यर्हतिकोदधातिदधाति
कोर्हति ।। प्राकृतस्वरभक्तेरिति किम् ।। धूर्षाहावनश्रूअनश्रू
धूर्षाहौधूर्षाहावनश्रूअवीरहणाववीरहणावनश्रूधूर्षाहौधूर्षाहावनश्रू
अवीरहणौ ।। संहिताविधौ उदात्तस्वरित इति किम् ।। अर्हतिमनोमनोर्ह
त्यर्हतिमनःपरिभवितुंपरिभवितुंमनोर्हत्यर्हतिमनःपरिभवितुम् ।। व ।।
भक्तिः स्वारात्परानन्त्या प्रचयत्वमवाप्नुयात् ।। स्वरितात्परा
अनन्त्या स्वरभक्तिः प्रचयत्वम् आप्नुयात् ।। यथा ।। आर्षेयाःप्र
प्रार्षेयाआर्षेयाःप्राश्ञन्त्यश्ञन्तिप्रार्षेयाआर्षेयाःप्रा
श्ञन्ति ।। पुनर्हविरस्यसिपुनर्हविःपुनर्हविरसीतीत्यसिपुनर्हविः
पुनर्हविरसीति ।। यद्दर्शपूर्णमासौदर्शपूर्णमासौयद्यद्दर्शपूर्ण
मासौयजतेयजतेदर्शपूर्णमासौयद्यद्दर्शपूर्णमासौयजते ।। अनन्त्येति

किम् ।। वस्तोर्हविष्मतीघृताची ।। व ।। निहता धूर्डपूर्वोच्चैर्याया
विधाय पूर्वतः ।। धूः ।। ड ।। एवंपूर्वश्चेत् उच्चैः उदात्ता भवती
त्यर्थः ।। यथा ।। ऋतस्यधूर्षदम् ।। अरुणाः काण्डर्षयः ।। उदात्ता
स्वरभक्तिर्यथा ।। इन्द्रियायर्षिभ्यः ।। ब्रह्म इत्यार्षम् ।।
विधायर्षिरवोचत् ।। व ।। असंयुतो नकारश्च ह्रस्वस्वारात्परः स्थितः ।।
सहैव पूर्ववर्णेन नकारस्स्वरितो भवेत् ।। ह्रस्वश्चासौ स्वारश्च ह्रस्व
स्वारः तस्मात् ह्रस्वस्वारात्परः यवहेषु परेषु सत्सु असंयुतो नकारः
पूर्ववर्णेन सह स्वर्यते ।। यथा ।। तपन्यथापूर्वम् ।। सम् ।। वि ।।
व ।। दीर्घस्वारात्तु परतो नकारो संयुतो यदि ।। नकार एव स्वरितः
पूर्वस्वार उदात्तवत् ।। दीर्घश्चासौ स्वारश्च दीर्घस्वारः तस्मात्
दीर्घस्वारात्परः नकार एव स्वर्यते ।। पूर्वस्वरः उदात्तवदुच्यते ।।
यथा ।। जनान्यातयतियातयतिजनाञ्जनान्यातयतिप्रजानन्प्रजानन्यातयति
जनाञ्जनान्यातयतिप्रजानन् ।। व ।। यत्रान्तस्थोत्तमानां च संयोगोन्यो
न्यतो यदि ।। स्वरितग्राहिणस्तत्र तेषामादय ईरिताः ।। अन्तस्थाः यरलवाः
उत्तमाः ङञणनमाः तेषाम् अन्योन्यतः परस्वरेण संयोगो यदि तत्र तेषाम्
अन्तस्थोत्तमानाम् आदयः आदिवर्णाः स्वरितग्राहिणो भवन्तीत्यर्थः ।।
यथा ।। शुचेर्मित्रस्यमित्रस्यशुचेश्शुचेर्मित्रस्यव्रत्याव्रत्या
मित्रस्यशुचेश्शुचेर्मित्रस्यव्रत्याः ।। आदित्योर्यमार्यमादित्यआदि
त्योर्यमायोयोर्यमादित्यआदित्योर्यमायः ।। सोन्नाद्यमन्नाद्यऐससो
न्नाद्यमवावान्नाद्यऐससोन्नाद्यमव ।। एतेषामेव परस्वरसंबन्ध इति
किम् ।। व्यार्छदार्छद्विव्यार्छत्ससआर्छद्विव्यार्छत्सः ।। व ।।
हकारस्य मकारस्य संयोगोन्योन्यतो यदि ।। नात्युत्सृजेन्नासिकाभ्यां
वायुमित्यूचिरे बुधाः ।। हकारस्य मकारस्य च अन्योन्यं संयोगो यदि
तत्र नासिकाभ्यां वायुं अत्यन्तं नोत्सृजेत् ।। यथा ।। जिह्मंनयतिनयति
जिह्मंजिह्मंनयतिताजक्ताजङ्नयतिजिह्मंजिह्मंनयतिताजक् ।। हकारमकारयो
रिति किम् ।। माह्वाह्वार्मामाह्वार्वसूनांवसूनाऐह्वार्मामाह्वा

र्वसूनाम् ।। व।। पुनःप्रयत्नोवसाने वर्ग्यपूर्वस्य चेष्यते ।। वर्गे
भवः वर्ग्यः वर्ग्यात्पूर्वः वर्ग्यपूर्वः तस्य पूर्वस्य वर्णस्य
अवसाने पदसमये पुनः प्रयत्नः कर्तव्यः ।। यथा ।। रुक्काम इति रुक् -
कामः ।। तत् ।। देवानाम् ।। तम् ।। पत्नीभिरिति ।। तान् ।। ते ।।
व ।। पवर्गे पर ओमश्चावग्रहे मस्य नेष्यते ।। ओमित्यत्र मकारस्य पवर्गे
परे सति अवग्रहे मकारस्य च पवर्गे परे सति पुनः प्रयत्नो न कर्तव्यः ।।
यथा ।। ओम् पाकयज्ञंवैवैपाकयज्ञंपाकयज्ञंवाअन्वनुवैपाकयज्ञंपाकयज्ञं
वाअनु ।। शम्भव इति शम् - भवे ।। व ।। ऊष्मणो वैकृतस्पर्शः पूर्वांगं
न भवेत्सदा ।। ऊष्मणः आदेशः वैकृतस्पर्शः पूर्वस्वराङ्गं न भवेत् ।।
अर्थात् परस्वराङ्गं भवत्येव ।। यथा ।। श्मश्रुणस्तत्तच्छ्मश्रुण
श्श्मश्रुणस्तत्पुरुषाणाम्पुरुषाणान्तच्छ्मश्रुणश्श्मश्रुणस्तत्
पुरुषाणाम् ।। श्ञथद्वृत्रंवृत्रऍश्ञथच्छ्नथद्वृत्रमुतोतवृत्रऍ
श्ञथच्छ्नथद्वृत्रमुत ।। ऊष्मणो वैकृतस्पर्श इति किम् ।। तच्छन्दसां
छन्दसांतत्तच्छन्दसांछन्दस्त्वंछन्दस्त्वंछन्दसांतत्तच्छन्दसां
छन्दस्त्वम् ।। व ।। न स्याद्रेफस्तु पूर्वाङ्गमृकारे प्रचये परे ।।
प्रचये ऋकारे परे सति रेफः पूर्वस्वराङ्गं (न ?) स्यात् ।। यथा ।।
ऋषेर्ऋषेर्वैवाऋषेर्ऋषेर्ऋषेर्ऋषेर्वाएताएतावाऋषेर्ऋषेर्ऋषेर्
ऋषेर्वाएताः ।। प्रचयऋकारपर इति किम् ।। पुनर्ऋतुनर्तुनापुनःपुनर्ऋतुना
हहर्तुनापुनःपुनर्ऋतुनाह ।। व ।। अन्तस्थारहितादूष्माविकृतादुत्तमो
त्तरात् ।। स्पर्शादनुत्तमादूर्ध्वं आनुपूर्व्याद्यथाक्रमम् ।।
अन्तस्थाभिः रहितः अन्तस्थारहितः तस्मादन्तस्थारहितादूष्मणः अविकृतः
अनादेशः तस्मात् ऊष्माविकृतात् उत्तमः उत्तरो यस्य सः उत्तमोत्तरः
तस्मादुत्तमोत्तरात् अनुत्तमात् स्पर्शात् ऊर्ध्वं परत्र आनुपूर्व्यात् ।।
प्रतमात्परः प्रथमयमः द्वितीयात् ।। द्वितीययमः ।। तृतीयात्तृतीययमः ।।
चतुर्थाच्चतुर्थयमः ।। एवं क्रमेण यमागमो भवति ।। यथा ।। रुक्मोअन्त
रन्तारुक्मोरुक्मोअन्तर्विव्यन्तारुक्मोरुक्मोअन्तर्वि ।। विमथ्नानायो

योविमथ्नानाविमथ्नानायोददातिददातियोविमथ्नानाविमथ्नानायोददाति ।।
यज्ञेयज्ञेनोनोयज्ञेयज्ञेयज्ञेयज्ञेनउदुदुन्नोयज्ञेयज्ञेयज्ञेयज्ञेन
उत् ।। अदाभ्येनादभ्नुवन्नदभ्नुवन्नदाभ्येनादाभ्येनादभ्नुवन्तत्तदद
भ्नुवन्नदाभ्येनादाभ्येनादभ्नुवन्तत् ।। अन्तस्थारहितादिति किम् ।।
पौष्ण्येतेनैतेनपौष्णीपौष्ण्येतेनसासैतेनपौष्णीपौष्ण्येतेनसा ।।
विष्णवनुस्थितस्ससविष्णवनुस्थितोविष्णवनुस्थितस्सोब्रवीदब्रवीत्स
विष्णवनुस्थितोविष्णवनुस्थितस्सोब्रवीत् ।। ऊष्मणः अविकृत इति किम् ।।
श्ञथद्वृत्रंवृत्रऍश्ञथच्छ्नथद्वृत्रमुतोतवृत्रऍश्ञथच्छ्नथद्वृत्रमुत ।।
उत्तमोत्तर इति किम् ।। क्यद्वोवःक्याऑङत्क्यद्वोदास्यामोदास्यामो
वःक्याऑङत्क्यद्वोदास्यामः ।। अनुत्तमस्पर्श इति किम् ।। यन्मेमे
यद्यन्मेअग्नेग्नेमेयद्यन्मेअग्ने ।। व ।। संयुतानुस्वारवेषु चौष्ठ्य
मध्येवसानके ।। व्यक्तावौकार ऊर्ध्वे च द्विरोष्ठ्याविति निश्चितौ ।।
ओष्ठे भवः ओष्ठ्यः ओष्ठ्यस्वरयोः मध्यं तस्मिन् संयुतश्च अनुस्वारश्च
वकारश्च संयुतानुस्वारवाः ।। तेषु स्थितेषु सत्सु अवसाने वा सति
व्यक्तौ वा सत्यां औकारे ऊर्ध्वेपि वा द्विरोष्ठ्यः कर्तव्यः ।। यथा ।।
रुद्रोवैवैरुद्रोरुद्रोवैक्रूरःक्रूरोवैरुद्रोरुद्रोवैक्रूरः ।।
प्रथमोऐशुरऐशुःप्रथमःप्रथमोऐशुस्स्कन्दतिस्कन्दत्यऐशुःप्रथमः
प्रथमोऐशुस्स्कन्दति ।। अग्रेपुवोअग्रेगुवोग्रेगुवोग्रेपुवोअग्रेपुवो
अग्रेगुवोग्रेग्रेग्रेगुवोग्रेपुवोग्रेपुवोग्रेगुवोग्रे ।। सून्नीयमिति
सु - उन्नीयम् ।। ओतेतओओतेयन्तियन्तितओओतेयन्ति ।। एतौपूतौपूतावेता
वेतौपूतौमेध्यौमेध्यौपूतावेतावेतौपूतौमेध्यौ ।। एवं स्थित इति किम् ।।
कुसुरुबिन्दऔद्दालकिः ।। व ।। ओष्ठ्यमध्ये स्थितो हश्चेद्विसर्गादु
त्तरश्च पः ।। आपूर्य वायुं तालुभ्यां माण्डूकोष्ठ्यं वदेत्तदा ।।
ओष्ठ्ययोः मध्यं तस्मिन् ओष्ठ्यमध्ये हकारस्स्थितश्चेद्वा विसर्गा
दुत्तरः पकारस्स्थितश्चेद्वा तालुभ्यां वायुमापूर्य आसमन्तात् पूरयित्वा
वदेत् ।। सः माण्डूकोष्ठ्य इति स्मृतः ।। यथा ।। उपक्षरन्ति जुह्वो

घृतेन ।। गुह्यो वा एषोग्निः ।। तल्पमारुह्योद्गायेत् ।। व ।। अरुहम
रुहद्रुहारुषरादुत्वमेष्वपि ।। अरुहम् ।। अरुहत् ।। रुह ।। अरुष एतेषु
ग्रहणेषु रेफात्पर उकारस्स्यात् ।। यथा ।। आहंदीक्षामरुहम् ।। आवाचो
मध्यमरुहद्भुरण्युः ।। अरुहमरुहदिति किम् ।। कोर्हति सहस्रम् ।।
अर्हन्बिभर्षि ।। पर्याप्तुमर्हति मनः ।। रुहेत्यत्र पदैकदेशो
बहूपादानार्थः ।। स्वारुहा यस्य श्रियो दृशे ।। अथो स्वारुहमेवैनां
करोति ।। अरुषेति पदैकदेशो बहूपादानार्थः ।। अग्निर्वा अरुषः ।। अरुषं
भरिभ्रदुच्छुक्रेण ।। अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त ।। अरुषेति किम् ।।
आत्वा हार्षमन्तरभूः ।। दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः ।। चत्वार
आर्षेयाः प्राश्ञन्ति ।। व ।। सस्वरपोथऊर्ध्वेषु शषहेषु परेषु च ।।
भवेदुकारो रेफाद्वै स्वरभक्तिर्न विद्यते ।। स्वरेण सहितः सस्वरः
सस्वरश्चासौ परश्च सस्वरपरः ।। शश्च षश्च हश्च शषहाः ।। तेषु स्वरसहित
पकारः पूर्वश्चेत् ।। शषहेषु परेषु सत्सु रेफात्पर उकारः स्यात् ।।
यथा ।। परुषःपरुषः परि ।। पुरुषःपुरुषो निधनम् ।। प्रतिपूरुषमेक
कपालान् ।। सहस्रशीर्षा पुरुषः ।। पुरुहूतः पुरुक्षु ।। पकारपूर्व
इति किम् ।। कीर्शा गृध्रः ।। वर्षवृद्धम् ।। दुर्मर्षमायुः ।।
कोर्हति सहस्रं पशून् ।। व ।। यथा पुत्रं हरेद्व्याघ्री दंष्ट्राभ्यां
तु न पीड्य च ।। पततीति भयात्तद्वत् सर्ववर्णान् प्रयोजयेत् ।। व्याघ्री
पुत्रं स्थलान्तर प्रापणयनकाले दंष्ट्राभ्यां न पीड्य पततीति भयात् ।।
सूक्ष्मग्रहणं कृत्वा यथा हरेत् तद्वत् ।। अध्येता सर्ववर्णान् प्रयो
जयेत् वर्णोच्चारणं कुर्यात् ।। यथा ।। नमोधिपतयेधिपतयेनमोनमोधिपतये
धिपतिरधिपतिरधिपतयेनमोनमोधिपतयेधिपतिः ।। यन्नवंनवंयद्यन्नवमैदैन्नवंय
द्यन्नवमैत् ।। व ।। हरिशब्दो भवेदादौ सविसर्ग उदात्तगः ।। प्रणवेन
न सन्धिस्स्यादन्ते स्वरितभाग्भवेत् ।। आदौ अध्यायादौ हरिशब्दः विसर्गेण
सहितः सविसर्गः उदात्तं भजतीत्युदात्तभाक् ।। अध्यायान्ते हरिशब्दः
अन्त्यस्वरितो भवेदित्यर्थः ।। हरिशब्दः सर्वत्र प्रणवेन सन्धिर्न

स्यात् ।। यथा ।। हरिः ओम् ४ बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन् ।।
अन्त्यस्वरितो यथा । योनिस्समुद्रो बन्धुः ।। हरिःग ओम् ३ ।। व ।।
सर्वदा तैत्तिरीये स्यादनुस्वारो गसंयुतः ।। यजुर्वेदे अनुस्वारस्य
पूर्वार्धः गकारसंयुतः स्यात् ।। यथा ।। अऐशुना ते अऐशुः ।। व ।।
न शान्त्युत्तर ओम्पूर्व आत्मम्पूर्वस्सरूपः ।। यजुर्वेदे तैत्तिरीये
अनुस्वारः ओम्पूर्वे शान्त्युत्तरे सति आत्मं पूर्वे सरूपंपरे सति
गकारसंयुतो न स्यात् ।। यथा ।। ओम् शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ।।
परमात्मं सरूपम् ।। ओम्पूर्व इति किम् ।। अन्तरिक्षऐ शान्तिः ।।
शान्तिपर इति किम् ।। ओऐ सुवः ।। ओऐ सत्यम् ।। आत्मं पूर्व इति
किम् ।। रूपऐ सरूपः ।। सरूपंपर इति किम् ।। रूपऐ सरूपः ।। व ।।
अदुन्मकारसंयोगः प्रणवः परिकीर्तितः ।। यथा ।। ओम् पाकयज्ञं वै ।।
व ।। यजुष्योंकार उच्चस्स्यादोन्तद्ब्रह्मादि षड्यमाः ।। यजुर्वेदे
ओंकार उदात्तः स्यात् ।। ओम् ब्रह्म मेधया ।। ओमिति ब्रह्म ।। ओमित्ये
काक्षरं ब्रह्म ।। ओंतद्ब्रह्मेति षडोंकाराः स्वरिता भवन्ति ।। यथा ।।
ओन्तद्ब्रह्म ।। ओन्तद्वायुः ।। ओन्तदात्मा ।। ओन्तत्सत्यम् ।।
ओन्तत्सर्वम् ।। ओन्तत्पुरोर्नमः ।। आदिमध्यावसानेषु वेदस्य प्रणवः
स्थितः ।। चातुर्मात्रो द्विमात्रो वै त्रिमात्रः स्यादनुक्रमात् ।।
यजुर्वेदस्य आदिमध्यावसानेषु स्थितः प्रणवः आनुपूर्व्येण चातुर्मात्रिकः
द्विमात्रिकः त्रिमात्रिकः भवति ।। यथा ।। ओम् ४ वायव्यऍ श्वेतम् ।।
ओम् २ मेधा देवी जुषमाणा न आगात् ।। .. कल्पयाति ।। ओम् ३ ।। व ।।
आदिमध्यावसानेषु यजुषि प्रणवेष्वपि ।। नादः क्रमान्मात्रिकः स्यात्
पादमात्रोर्धमात्रिकः ।। यजुषि यजुर्वेदे तावत् ।। आदिश्च मध्यंच
अवसानश्च आदिमध्यावसानाः तेषु प्रणवेषु नादः आनुपूर्व्येण मात्राकालः
पादमात्राकालः अर्धमात्राकालः भवति ।। यथा ।। ओम् चात्वालाद्धिष्णि
यान् ।। ओम् ब्रह्म मेधया ।। योनिस्समुद्रो बन्धुः ।। ओम् ।। व ।।
प्लुतस्वरस्तैत्तिरीय उदात्तस्सर्वतो भवेत् ।। यजुर्वेदे प्लुतस्वरः

सर्वत्र उदात्तो भवति ।। यथा ।। अग्ना ३ इपत्नीवा ३ स्सजूः ।।
अग्निहोत्रां ३ न होतव्या ३ मिति ।। व ।। नोच्चस्स्विदासीद्वाक्यान्ते
नत्वाभीरिव विन्दती ।। वाक्यान्ते स्विदासीदित्यत्र नत्वाभीरिवविन्दती
त्यत्र च प्लुतस्वरः नोदात्तः स्यात् ।। यथा ।। उपरि स्विदासी ३ त् ।।
वाक्यान्त इति किम् ।। अधः स्विदासी ३ त् ।। न त्वाभीरिव विन्दती ३ ।।
व ।। तैत्तिरीयपारक्षुद्रारण्येषु त्रिषु सर्वतः ।। चत्वारो रङ्ग
दीर्घाश्च पञ्च रङ्गप्लुतास्तथा ।। तैत्तिरीयश्च पारक्षुद्रश्च आरण्यश्च
तैत्तिरीयपारक्षुद्रारण्याः तेषु ग्रन्थेषु सर्वत्र रङ्गदीर्घाः चत्वारः
रङ्गप्लुताः पञ्च भवन्ति ।। निधन्वेव तां २ इमि ।। रयिं न कश्चिन्म
मृवां २ अवाहाः ।। देवां २ उपप्रैत्सप्तभिः ।। अमित्रानुन्नयामि
स्वां २ अहम् ।। रङ्गप्लुता यथा ।। सुश्लोकां ४ ।। सुमङ्गलां ४ ।।
उपहूतां ४ ।। यशोममां ४ ।। यद्घ्रां ४ ।। सार्धद्विमात्रो नासाया
हृदि व्याघ्ररुतोपमः ।। कांस्यरावोपमः कण्ठे सकम्प एकमात्रिकः ।।
मूर्ध्न्यर्धमात्रस्सौराष्ट्रनारीनादोपमः स्मृतः ।। नासाविनिस्सृतश्
चातुर्मात्रो रङ्गप्लुतो भवेत् ।। रङ्गप्लुतस्य उच्चारणनियमं स्थान
नियमं कालनियमं चाह ।। रङ्गप्लुतस्य आदिः निरनुनासिकः ।। नासिकाया
मुच्चारणीयः ।। अध्यर्धद्विमात्राकालः ।। द्विमात्रार्धकालो भवती
त्यर्थः ।। रङ्गप्लुतस्य मध्यमः ।। हृदये व्याघ्ररुतोपमः व्याघ्र
ध्वनिवत् ।। कण्ठे कांस्यध्वनिरिव कम्पेन सहितः सकम्पः एकमात्राकालो
भवति ।। रङ्गप्लुतस्य अन्त्यः मूर्ध्नि स्थाने सौराष्ट्रनारीस्वर इव च
नासिकाभ्यां विनिस्सृतः अर्धमात्राकालः स्यात् ।। एवं रङ्गप्लुतश्चातुर्
मात्राकालो भवतीत्यर्थः ।। व ।। योगेग्निशब्दे गनयोस्तप्तायः पिण्डवद्
भवेत् ।। गनान्यपञ्चमस्पर्शयोगे तु पृथगुच्यते ।। अग्निशब्दे गकारश्च
नकारश्च गनौ तयोर्योगे तत्र तप्तायः पिण्डवत् ।। उच्चारणीयः ।। यथा ।।
तेनोग्नयः पप्रयः पारयन्तु ।। यानग्नयोन्वतप्यन्त ।। गनयोरिति किम् ।।
अन्योत्तमस्य अन्यस्पर्शस्य संयोगे पृथगिव उच्यते ।। अन्यथा न भवति ।।

यथा ।। रुक्ममुपदधाति ।। विमथ्नाना यो ददाति ।। यच्छ्मश्रुणः ।। दध्ना
तनक्ति ।। विद्मा ते अग्ने ।। व ।। असंयुतोन्तगो न स्याद्यवहेषु परेषु
च ।। अन्तं गच्छतीत्यन्तगः पदान्तगः नकारः यवहेषु परेषु सत्सु असंयुतः
स्यात् ।। यथा ।। सन्वडबः ।। शिप्रिन्वाजानां पते ।। मित्रो जनान्
यातयति ।। एतान्होमानजुहवुः ।। यवहपर इति किम् ।। वीरान्मानः ।।
वैष्णवान्रक्षोहणः ।। व ।। संयुतो व्रप्रव्योर्ध्वोऽवग्रहस्थोपि वा
भवेत् ।। पदान्तः नकारः व्रप्रव्यवंपरो वा अवग्रहे तिष्ठतीत्यवग्रहस्थः
अवग्रहस्थोपि वा यवहेषु परेषु सत्सु संयुतः स्यात् ।। यथा ।। स्तनान्
व्रतमुपैति ।। यस्मिन्वृत्रं वृत्रतूर्ये ततार ।। तान्व्यद्यत् ।। व्रपूर्व्यो
र्ध्व इति किम् ।। एतान् होमानजुहवुः ।। एतान् वा अरुणः आत्मन् हा (३)
इत्यह्वयत् ।। अवग्रहस्थो यथा ।। तस्यात्मन्वदजायत ।। ब्रह्मात्मन्व
दसृजत ।। मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति ।। ओमन्वतीतेस्मिन् यज्ञे ।।
अवग्रहस्थ इति किम् ।। अस्मिन् यज्ञे ।। व।। पदान्तस्थो ङकारश्च हवयोः
पूर्वतः स्थितः ।। असंयुतो भवेत्तत्र व्यपरो यपरो न चेत् ।। पदान्त
स्थितः ङकारः हश्च वश्च हवौ तयोः पूर्वतः स्थितस्सन् असंयुतो भवेत् ।।
यथा ।। प्रत्यङ्होतारम् ।। यद्रियङ्वायुः ।। हवयोः पूर्व इति किम् ।।
प्रत्यङ्क्षेति ।। प्रत्यङ्खडहः ।। स च पदान्तस्थङकारः व्यपरो यकार
परो वा असंयुतो न भवतीत्यर्थः ।। अर्थात्संयुतो भवतीत्यर्थः ।। यथा ।।
ततो विष्वङ्व्यक्रामत् ।। अर्वाङ्यज्ञस्संक्रामतु ।। यद्रियङ्वायुर्
वायुर्यद्रियङ्यद्रियङ्वायुर्वातिवातिवायुर्यद्रियङ्यद्रियङ्वायुर्
वाति ।। धेहियुङ्युङ्ग्धेहिधेहियुङ्ङस्यसियुङ्ग्धेहिधेहियुङ्ङसि ।।
वाजिन्युङ्युङ्वाजिन्वाजिन्युङ्ङन्वनुयुङ्वाजिन्वाजिन्युङ्ङनु ।।
व ।। अच्परोष्मपरो रेफः स्वरभक्तिर्भवेत्सदा ।। अच् परः यस्य सः अच्परः
अच्परश्चासावूष्मा च अच्परोष्मा अच्परोष्मा परो यस्य सः अच्परोष्मपरः
रेफः स्वरभक्तिः भवति ।। यथा ।। यद्दर्शपूर्णमासौ ।। धर्षा मानुषान् ।।
बर्सन्नह्यति ।। देवबर्हिश्शतवल्शम् ।। अच्परोष्मपर इति किम् ।।

बिभर्ष्यस्तवे ।। पार्श्वाभ्याऐस्वाहा ।। मृदे बर्स्वेभिः ।। तर्ह्यल्पा
पृथिवी ।। व ।। लकारो हपरो भक्तिः शपरो वा भवेत्तथा ।। लकारः हपरो वा
शकारपरो वा स्वरभक्तिः स्यात् ।। यथा ।। तस्मा एता मल्हा आलभेत ।।
शतवल्शं विरोह ।। शपर इति किम् ।। वैल्वो यूपो भवति ।। कल्पाञ्जुहोति ।।
व ।। ऋकारः स्याद्द्विधा भक्तिः स च पादचतुष्टयः ।। सर्वत्र ऋकारः
द्विविधा स्वरभक्तिः स्यात् ।। स्वरस्य भक्तिः स्वरभक्तिः ।। अवयव
इत्यर्थः ।। स च ऋकारः पादचतुष्टयः ।। व।। तत्र रेफात्मकौ मध्ये द्वौ
वाद्यन्तौ स्वरात्मकौ ।। तत्र ऋकारमध्ये द्वौ पादौ रेफात्मकौ भवतः ।।
आद्यन्तौ पादौ स्वरात्मकौ भवतः ।। व ।। स्वरांशेनैव पूर्वेण पूर्वरेफं
च योजयेत् ।। हकारोर्ध्वासंयुता स्यात् सा भक्तिर्व्यञ्जनोदया ।।
पूर्वस्वरांशेनैव पूर्वरेफं च योजयेत् ।। सा पूर्वस्वरांशस्वरभक्तिः
हकारोत्तरा सती ।। संवृतकरणा व्यञ्जनोदया चेत्युच्यते ।। यथा ।।
बर्हिषोहम् ।। वेदिर्बर्हिः ।। व ।। उत्तरेण स्वरांशेन रेफं च
योजयेत् ।। सा भक्तिश्शषसोर्ध्वा चेद्विवृता स्यात्स्वरोदया ।।
उत्तरेण स्वरांशेन उत्तररेफं च योजयेत् ।। सन्निकृष्टं कुर्यादित्
यर्थः ।। सा भक्तिः शषसोर्ध्वा सती विवृता स्वरोदयेत्युच्यते ।।
यथा ।। कीर्शा गृध्रः ।। वर्षुकः ।। बर्सन्नह्यति ।। ऋकारवदिकारस्य
स्वरभक्तिः ।। व ।। व्यञ्जनान्ता स्वरान्ता च संवृता विवृता तथा ।।
पादचतुष्टयस्य लृकारस्य मध्ये लकारांशौ आद्यन्तौ स्वरांशौ भवतः ।।
पूर्वस्वरांशेन पूर्वलकारांशं योजयेत् ।। हकारपरे सति ।। संविवृतकरणा
व्यञ्जनोदया भवति ।। यथा ।। मल्हा आलभेत ।। लृकारस्य उत्तरस्वरांशेन
उत्तरलकारांशं योजयेत् ।। शषसोर्ध्वा सती विवृतकरणा स्वरोदया भवति ।।
वल्शेभ्यस्स्वाहा ।। शतवल्शं विरोह ।। अथ कालनिर्णय उच्यते ।। एक
मात्रं वदेच्चाषो द्विमात्रं वायसस्तथा ।। शिखी वदेत्त्रिमात्रं तु
नकुलश्चार्धमात्रकम् ।। चाषः वनवायसः एकमात्राकालं वदति ।। ग्राम्यः
वायसः द्विमात्राकालं वदति ।। शिखी मयूरः ।। त्रिमात्राकालं वदति ।।

नकुलः ।। बभ्रुः ।। अर्धमात्राकालं वदति ।। यथा ।। पत्नीवाः ३ ।।
अल्पतरोणुकालस्स्यादेतन्मात्रादिलक्षणम् ।। अल्पतरः सूक्ष्मकालः अणुकालः
स्यात् ।। यथा ।। अग्नये धूङ्क्ष्णा ।। व ।। व्यञ्जनोर्ध्वं व्यञ्जनं
स्यादणुमात्रमितीरितम् ।। व्यञ्जनं ऊर्ध्वं यस्य तत् व्यञ्जनोर्ध्वं
व्यञ्जनं अणुमात्राकालमित्युच्यते ।। यथा ।। व्यतिषजेथ्त्स्त्र्येवास्य
जायते ।। व्यञ्जनोर्ध्व इति किम् ।। तस्मात् ।। व ।। असंयुते विरामः
स्याद्वर्णयोरणुमात्रिकः ।। वर्णयोर्मध्ये विरामः असंयुते वर्णपरे सति
अणुमात्रिकः स्यात् ।। यथा ।। गवो वा एतत् ।। असंयोगपर इति किम् ।।
व्यर्धयेयमिति ।। व ।। विसर्गो व्यञ्जनं भक्तिस्पर्शोर्ध्वो वस्तथैव च ।।
ह्रस्वान्नो यवहोर्ध्वोन्त्य एतेषामर्धमात्रिकः ।। विसर्गश्च व्यञ्जनं च
स्वरभक्तिश्च स्पर्शः ऊर्ध्वो यस्य सः स्पर्शोर्ध्वः वकारश्च ह्रस्वात्
परः यवहोर्ध्वः पदान्तनकारश्च एतेषाम् अर्धमात्राकालस्स्यात् ।। यथा ।।
चत्वारए कुरुते तस्मात् ।। तेनार्हति ।। आग्रावृण्णः ।। तपन् यथा
पूर्वम् ।। सन् वाचं न वदेत् ।। आत्मन् हा ३ इत्यह्वयत् ।। व ।।
अवसाने लकारस्य त्रिपादमात्रिको भवेत् ।। पदावसाने लकारस्य त्रिपाद
मात्राकालस्स्यात् ।। पदावसाने लकारो यथा ।। बहिस्ते अस्तु बाल् ।।
अवसान इति किम् ।। बैल्वो यूपो भवत्यसौ ।। व ।। एकमात्रोन्तगो नस्
स्याद्दीर्घात्तु यवहोत्तरः ।। यश्च वश्च हश्च यवहाः ते उत्तरे यस्य सः
यवहोत्तरः दीर्घात्परः ।। पदान्तगः नकारः एकमात्रिकः स्यात् ।। यथा ।।
मित्रो जनान् यातयति ।। एतान् वा अरुणः ।। एतान् होमानजुहवुः ।।
दीर्घात्पर इति किम् ।। एतस्मिन्वै लोक इन्द्रो वृत्रमहन् ।। व ।।
वत्सानुसारिणी व्यक्ति रादिदीर्घ्येकमात्रिका ।। ऐदौ दीर्घः अस्याः
अस्तीत्यादिदीर्घव्यक्तिः ।। वत्सानुसारिणीसंज्ञिका एकमात्रिका
स्यात् ।। यथा ।। आपो वा इदमग्रे ।। धीरासो अनुदृश्य ।। व ।। सा वत्सानु
सृतिर्व्यक्ति रन्त्यदीर्घ्येकमात्रिका ।। अन्त्यम् ।। दीर्घम् ।।
अस्याः ।। अस्तीत्यत्र दीर्घव्यक्तिः सा वत्सानुसृतिसंज्ञिका एकमात्रिका

स्यात् ।। यथा ।। त आवहन्ति कवयः पुरस्तात् ।। स ईम्ममाद ।। व ।।
पाकवत्युभयह्रस्वी व्यक्तिः पादोनमात्रिका ।। उभयस्वरौ पूर्वापरस्वरौ
ह्रस्वौ अस्यास्त इत्युभयह्रस्वी व्यक्तिः पाकवतीसंज्ञिका पादोनमात्रिका
त्रिपादमात्रिका स्यात् ।। यथा ।। स उवेकविऐशवर्तनिः ।। य उद्यन्तस्
स्तोमाः ।। य उचैनमेवं वेद ।। व ।। व्यक्तिः पिपीलिका पादमात्रिकोभय
दीर्घिका ।। उभयदीर्घी आद्यन्तदीर्घी व्यक्तिः पिपीलिकासंज्ञिका पाद
मात्रिका स्यात् ।। यथा ।। वा आरण्यम् ।। सो एवैषैतस्य ।। या आविविशुः ।।
व ।। नादो ह्रस्वाद्द्विमात्रः स्याद्दीर्घात्तु मात्रिको भवेत् ।।
ह्रस्वात् परो नादः द्विमात्राकालः स्यात् ।। यथा ।। शीर्षण्ण् ।।
युङ्ङ् ।। तस्मिन् ।। वीर्यम् ।। दीर्घात्परो नादः एकमात्रिकः स्यात् ।।
यथा ।। अर्वाङ् ।। एतान् ।। व ।। ह्रस्वसंयोगमध्यस्थो नुस्वारोप्येक
मात्रिकः ।। ह्रस्वश्च संयोगश्च ह्रस्वसंयोगौ तयोः मध्यस्थः अनुस्वारः
एकमात्राकालः स्यात् ।। यथा ।। सऍश्रवाह ।। सऍस्कृतम् ।। ह्रस्वसंयोग
मध्यग इति किम् ।। योऐशुम् ।। ताऐहस्ते ।। व ।। ह्रस्वाद्द्विमात्रो
नुस्वारः प्लुताद्दीर्घात्तु मात्रिकः ।। ह्रस्वस्वरात्परः अनुस्वारः
द्विमात्रः स्यात् ।। दीर्घात्परः प्लुतात्परो वा एकमात्रिकः स्यात् ।।
यथा ।। सऐसमिद्युवसे ।। अऐहोमुचे ।। अजिघाऐसन् ।। पुमाऐसम् ।।
व ।। अनुस्वारः स्वरोर्ध्वश्चेत् विरामो मध्यगस्तयोः ।। सपादमात्रिकौ
स्यातामनुस्वारविरामकौ ।। स्वरः ऊर्ध्वो यस्य सः स्वरोर्ध्वः स्वरो
र्ध्वानुस्वारश्च तत्स्वरश्च तयोः मध्यं गच्छतीति मध्यगः ।। विरामश्चापि
एतौ अनुस्वारविरामौ सपादमात्रिकौ स्यामित्यर्थः ।। यथा ।। मर्त्याऐ
आविवेश ।। सो अस्माऐ अभयतमेन नेषत् ।। गोमाऐ अग्नेविमान् ।। इडावाऐ
एषो असुर ।। व ।। ह्रस्वात् द्विमात्रिकौ स्यातां खथोर्ध्वे सपरे ङनौ ।।
ङश्च नश्च ङनौ ह्रस्वात् परौ द्विमात्रिकौ स्याताम् सकारोर्ध्व खकारो
र्ध्वे सति ।। यथा ।। सदृङ्ख्समानैः स्यात् ।। एमन्थ्सादयामि ।। ह्रस्व
पूर्व इति किम् ।। प्राङ्ख्सोमः ।। तान्थ्सुब्धान् ।। व ।। ङनावनित्य

खथोर्ध्वे षपरे हल्परे च हे ।। सान्निध्यात् ।। ह्रस्वपूर्व इति
लभ्यते ।। ह्रस्वात्परौ ङकारनकारौ षकारोत्तरानित्य खथोर्ध्वे सति
द्विमात्रिकौ स्याताम् ।। व्यञ्जनोत्तरहकारोत्तरे सति ङकारनकारौ द्वि
मात्रिकौ स्याताम् ।। यथा ।। प्रत्यङ्ख्षडहः ।। प्रणवान्ते पवर्गोर्ध्वे
अवग्रहान्ते तथैव च ।। वाक्यान्ते तु विरामश्च सार्धमात्रः प्रकीर्तितः ।।
प्रणवस्य अन्तः तस्मिन् पवर्गोर्ध्वे सति विरामश्च अवग्रहान्ते विरामश्च
वाक्यान्ते विरामश्च अर्धेन सहितः ।। सार्धः सार्धश्चासौ मात्रिकश्च
सार्धमात्रिकः स्यात् ।। यथा ।। ओम् ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।। प्रप्रेति
प्र - प्र ।। यज्ञेयज्ञ इति यज्ञे - यज्ञे ।। सप्तसप्तेति सप्त - सप्त ।।
शमीगर्भादग्निं मन्थति ।। एषा वा अग्नेर्यज्ञिया तनूः ।। विरामः
प्रणवान्ते च पदान्ते च द्विमात्रिकः ।। पवर्गोर्ध्वव्यतिरिक्त
प्रणवान्ते च पदान्ते च विरामः द्विमात्रिकः स्यात् ।। यथा ।। ओम्
सावित्राणि जुहोति ।। इषेत्वोर्जे त्वा ।। बर्हिषः ।। अहम् ।।
देवयज्ययेति देव - यज्यया ।। व ।। अर्धान्ते वाप्यृगन्ते वा विरामः
स्यात् त्रिमात्रिकः ।। अर्धान्तस्य अन्तः तस्मिन् ।। विरामः त्रि
मात्रिकः स्यात् ।। ऋचः अन्तः तस्मिन् विरामः त्रिमात्रिकः स्यात् ।।
यथा ।। आपो ह यत्प्रजापते ।। स वेद पुत्रः ।। पृथिव्या अध्याभरत् ।।
युक्त्वाय मनसा देवान् ।। व ।। विरामः पञ्चमात्रः स्यादनुवाकस्य
सर्वतः ।। अनुवाकस्य विरामः पञ्चमात्राकालः स्यात् ।। यथा ।। उरुशऐस
मा न आयुः प्र मोषीः ।। दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपऐ समृद्ध्यै ।। व ।।
ग्रन्थस्यान्ते विरामश्च त्रिंशन्मात्र उजीरितः ।। ग्रन्थान्ते विरामः
त्रिंशन्मात्राकाल इत्यर्थः ।। यथा ।। योनिस्समुद्रो बन्धुः ।। येभ्य
श्चैनत्प्राहुः ।। तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम् ।। व ।। स्वरव्यञ्जनयो
र्योगे तयोस्तत्स्वरकालवत् ।। स्वरश्च व्यञ्जनं च स्वरव्यञ्जने तयो
र्योगे स्वरकालवद्भवतीत्यर्थः ।। यथा ।। यदग्ने यानि कानि चा ते ।।
व ।। कालवर्णस्वराङ्गानि कम्परङ्गप्लुतानि च ।। कर्तव्यानि क्रमात्

पृथग्वर्णविचक्षणैः ।। ह्रस्वदीर्घप्लुतान् ककारादिवर्णान् अकारादि
स्वरान् पूर्वाङ्गपराङ्गवर्णान् कम्पस्वरान् रङ्गददीर्घरङ्प्लुतस्वरान्
प्लुतस्वरान् वर्णक्रमपाठकैः पृथक्पृथक् शास्त्रतः प्रातिशाख्यादिभिः
वर्णक्रमदर्पणे च स्वरलक्षणं ज्ञात्वा वक्तव्यानीत्यर्थः ।। यथा ।।
व्यतिषजेथ्स्त्र्येवास्य जायते ।। परस्वराङ्ग अणुमात्राकाल यकार,
परस्वराङ्ग अणुमात्राकाल रेफ, परस्वराङ्ग अणुमात्राकाल तकार,
पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्राकाल अभिनिधान तकार, पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्रा
काल सकार, पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्राकाल थकार, पूर्वस्वराङ्ग अणुमात्रा
काल पूर्वस्वराङ्ग तकार दृढतर क्षैप्र स्वरित द्विमात्राकाल एकारः ।।
एवं सर्वत्र वर्णविचक्षणैः वक्तव्यः ।। व ।। ज्ञात्वा पूर्वं प्राति
शाख्यं शिक्षाश्च घनदर्पणम् ।। घनस्याभ्यासदानाभ्यां भूसुरो मोक्ष
माप्नुयात् ।। घनावधानं प्रवदन्त्सर्वशिक्षाविशारदः ।। घनदर्पणविद्
विप्रो ब्रह्मस्थानमवाप्नुयात् ।। नियतो हदि संहितां पदक्रममुच्चार्य
जटाघनौ ततः ।। घनदर्पणमप्यधीतवान्परकैवल्यमवाप्नुयाद्द्विजः ।।

इति श्रीचूड सुब्बावधानि सोमयाजुलगारु स्वरलक्षणसार घनदर्पणव्याख्यानं
कृतं प्रतिसदृशमशेषं प्रांजलिः ।। प्रतिकासु प्रतिविलिखितमेतज्जन्मया
मन्दबुध्या ।। तदखिलमपि दृष्ट्वा साधु वासाधु वास्मत्करकृतमपराधं
क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।। बद्धपृष्ठकटिग्रीव स्तब्धचक्षुरधोमुखः ।।
कष्टेन लिखितं ग्रन्थं पुत्रवत् परिपालयेत् ।। यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा
तादृशं लिखितं मया ।। अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।।

इति घनदर्पणं सम्पूर्णम् ।।